

Noten

Inleiding

¹ Daan Dijkman en John Jansen van Galen, '75 Jaar CHU. Potverdriëddubbeltjes! Waar bleef de gezapigheid', *Haagse Post* 30 juli 1983.

² Ibidem.

³ Jan Tromp en Erik van Venetië, 'Padvinders met gebak, oranje en sigaren', *De Volkskrant* 20 oktober 1990.

⁴ P.A. Elderenbosch, 'Herinnering en verwachting', in: A.J. van Dulst, *Herinneringen aan de Unie waarin we ons thuis voelden. Christelijk-Historische Karakteristieken* (z.p. 1980) 11-17, aldaar 12.

⁵ O.W.A. baron van Verschuer, 'Niet aarzelend over de drempel. Hoe we met elkaar omgingen', in: Van Dulst, *Herinneringen aan de Unie*, 119-121.

⁶ C.W.I. Freule Wttewaall van Stoetwegen, *De freule vertelt* (Baarn 1973) 142-145.

⁷ H. van Spanning, 'Van Vrij-Antirevolutionairen naar Christelijk-Historische Unie', in: George Harinck, Roel Kuiper en Peter Bak (red.), *De Anti-Revolutionaire Partij 1829-1980* (Hilversum 2001) 113-123, noot 28.

⁸ M.A. Geuze, 'Omkijken over de schouder', in: Van Dulst, *Herinneringen aan de Unie*, 92-95.

⁹ Voor een overzicht: Ruud Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990* (Utrecht 1992); A. Krouwel, 'De gedaantewisseling van politieke partijen. Een

theoretisch ontwikkelingsmodel', *Jaarboek DNPP 2003* (Groningen 2004) 138-172.

¹⁰ Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij*, 37-41, 61. Zie ook J. Tegelaar, 'Het CHpartijtype. Minder uniek dan we wel eens dachten', in: Van Dulst, *Herinneringen aan de Unie*, 22-23.

¹¹ H. te Velde, 'Het wij-gevoel van een morele gemeenschap. Een politiek-culturele benadering van partijgeschiedenis', *Jaarboek DNPP 2004* (Groningen 2005) 106-123.

¹² Piet de Rooy, 'Een zoekende tijd. De ongemakkelijke democratie, 1913-1949', in: Remieg Aerts e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 1999) 179-262, aldaar 199-200.

¹³ Vanwege de versplintering zijn de liberalen niet opgenomen.

¹⁴ Tot de massapartijen in organisatorisch opzicht worden de ARP, SDAP, de Communistische Partij Holland en de Socialistische Partij gerekend. Tot de notabelenpartijen de CHU, Staatkundig Gereformeerde Partij, Hervormd Gereformeerde Staatspartij, de Vrijheidsbond en de Vrijzinnig Democratische Bond. Zonder de VDB zou het percentage 21,7 bedragen.

¹⁵ Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij*, 59-61.

¹⁶ De ARP en de SDAP zijn in het historisch onderzoek goed bedeed, hoewel de laatste tijd ook meer aandacht aan andere partijen wordt besteed. Zie voor een overzicht G. Voerman, 'De stand van de ge-

schiedschrijving van de Nederlandse politieke partijen', *BMGN* 120 (2005) 226-270.

¹⁷ Jan Wieten, *Dagblad en Doorbraak. De Nederlander en De Nieuwe Nederlander* (Kampen 1986); Hans van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie (1909-1980). Enige hoofdlijnen uit haar geschiedenis* (z.p. 1988) 2 dln.

Hoofdstuk 1

¹ De Savornin Lohmanstichting, 'Enige beschouwingen over de huidige plaats der Christelijk-Historische Unie', *Christelijk Historisch Tijdschrift* 3 (Den Haag 1957-1958).

² G.C. van Niftrik, 'Een cultuurpatroon?' *Christelijk Historisch Tijdschrift* 1 (1955-1956) 3, 78.

³ Henry Faas, *God, Nederland en de franje* (Utrecht/Antwerpen 1967) 231.

⁴ Ibidem, 237.

⁵ Th.J. Haitjema, 'Het eigene van de CHU', in: *50 jaar CHU, 1908 – 9 juli – 1958. Gedenkschrift gouden jubileum Christelijk-Historische Unie* (Apeldoorn 1958) 62.

⁶ Geciteerd in: Hans Franken, *De invloed van het CHU-gedachtegoed op het CDA*. Ongepubliceerde rede van 23 september 2005.

⁷ *Trouw* 26 juni 2006.

⁸ Franken, *De invloed van het CHU-gedachtegoed op het CDA* (2005).

⁹ *Trouw* 26 juni 2006.

¹⁰ A.D.W. Tilanus, 'Twaalf CH-karakteristieken', in: Van Dulst (red.), *Herinneringen aan de Unie*, 13-14.

¹¹ A.M. Donner, 'De opkomst van het ambt van minister-president', in: *Voor de eenheid van beleid* (Den Haag 1987) 33.

¹² Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie (1908-1980). Enige hoofdlijnen uit haar geschiedenis II* (Den Haag) 341.

¹³ Geciteerd in: Henk van Osch, *Jonkheer D.J. de Geer, de teloorgang van een minister-president* (Amsterdam 2007) 207.

¹⁴ H.K.J. Beernink, 'De laatste 35 jaar. H. W. Tilanus in de eerste jaren na 1945', in: Van Dulst (red.), *Herinneringen aan de unie*, 75-76.

¹⁵ M.R.H. Calmeyer, *Herinneringen. Me-*

moires van een christen, militair en politicus (Den Haag 1997) 536.

¹⁶ Te Velde, 'Het wij-gevoel van een morele gemeenschap', 106-123.

¹⁷ Henk te Velde, 'Politieke cultuurverenigingen en sociabiliteit', *De Negentiende Eeuw*, jrg. 2004, 193-205.

¹⁸ Rutger Zwart, *Gods wil in Nederland, christelijke ideologieën en de vorming van het CDA (1880-1980)* (Kampen 1996) 195.

¹⁹ *Christen-zijn in de Nederlandse samenleving*, Documenten NHK, 441-468.

²⁰ De term 'morele gemeenschap' is afkomstig van Piet de Rooy. Piet de Rooy, 'Een zoekende tijd', in: Remieg Aerts e.a., *Land van kleine gebaren* (Nijmegen 1999), 177-262.

Hoofdstuk 2

¹ Gerrit Voerman, 'Een unie, niet een partij. Over het wij-gevoel van de Christelijk-Historische Unie', *Jaarboek DNPP 2005* (Groningen 2006) 206-219.

² Van Osch, 'Jonkheer D.J. de Geer', 212. Zie ook: Zwart, *Gods wil in Nederland*, 177.

³ Van Spanning, 'De Christelijk-Historische Unie II', 3.

⁴ *Trouw* 29 juli 1995.

⁵ Annie Salomons, *Herinneringen aan schrijvers die ik persoonlijk gekend heb* (Den Haag 1968) 194.

⁶ *De Volkskrant* 28 november 1953.

⁷ J.W. van Hulst, *Gerretson dichterbij* (Amsterdam 1985).

⁸ Ibidem, 164.

⁹ *Trouw* 23 juli 1988.

¹⁰ W.F. Lichtenauer, 'De Unie in de grote steden', in: Van Dulst, *Herinneringen aan de unie*, 64.

¹¹ Algemeen Rijksarchief, archief Gerretson, 423, 530, 459.

¹² Rutger Zwart, 'Gerretson contra Tilanus', *Jaarboek parlementaire geschiedenis 2001* (Den Haag 2001) 53.

¹³ Ibidem, 51-52.

¹⁴ Van Hulst, *Gerretson*, 159.

¹⁵ G. Puchinger, *Tilanus vertelde mij zijn leven* (Kampen 1966) 15.

- ¹⁶ Ibidem, 252.
- ¹⁷ Van Hulst, *Gerretson*, 156.
- ¹⁸ Faas, *God, Nederland en de franje*, 235.
- ¹⁹ Pieter Gerrit Kroeger en Jaap Stam, *De rogge staat er dun bij. Macht en verval van het CDA 1974-1998* (Amsterdam 1998) 23.
- ²⁰ *Trouw* 23 februari 1966. Zie ook: Zwart, 'Gods wil in Nederland', 224.
- ²¹ Joeke Baarda en Eric Bleumink, 'De laatste der Mohicanen?', *Christelijk Historisch Tijdschrift* jrg. 18, nr. 1, 1-9.
- ²² Faas, *God, Nederland en de franje*, 233.
- ²³ Van Dulst, *Herinneringen aan de unie*, 75.
- ²⁴ Faas, *God, Nederland en de franje*, 236.
- ²⁵ Zwart, *Gods wil in Nederland*, 208.
- ²⁶ *De Nederlander* 12 april 1939. De Geer citeert Lohman in zijn rede voor de algemene vergadering van de CHU.
- ²⁷ Geciteerd in: Van Hulst, *Gerretson dichterbij*, 68.
- ²⁸ P.J. Oud, *Honderd jaren. Hoofdzaken der Nederlandsche staatkundige geschiedenis* (Assen 1946) 134.
- ²⁹ Van Dulst, *Herinneringen aan de unie*, 27.
- ³⁰ Ibidem, 29.
- ³¹ Jeroen Koch, *Abraham Kuyper, een biografie* (Amsterdam 2006) 335.
- ³² A.F. de Savornin Lohman, *Bijdragen tot de geschiedenis der Christelijk-Historische Unie I. Leiding en splitsing der Antirevolutionaire partij*. Verzorgd door H. van Malsen (Den Haag) 134.
- ³³ A.F. de Savornin Lohman, *Bijdragen*, 99.
- ³⁴ *Trouw* 30 april 1988.
- ³⁵ P.J. Oud, *Het jongste verleden. Parlementaire geschiedenis van Nederland I* (Assen 1968) 29.
- ³⁶ G.C. van Niftrik, 'Om het beginsel', in: Th.L. Haitjema, *Een getuigenis. Waarom wij Christelijk-Historisch zijn en blijven* (Den Haag 1958) 26.
- ³⁷ Romeinen 12 (Nieuwe vertaling).
- ³⁸ Romeinen 13 (Nieuwe vertaling).
- ³⁹ Lohman aan Kuyper op 29 november 1875 en 14 januari 1877. Geciteerd in: Koch, *Abraham Kuyper*, 327.
- ⁴⁰ Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie II*, 38. Zie ook: Van Dulst, *Herinneringen aan de unie*, 56.

- ⁴¹ Jelle Zijlstra, *Per slot van rekening. Memoires* (Amsterdam/Antwerpen 1993) 89.
- ⁴² Van Dulst, *Herinneringen aan de unie*, 29.
- ⁴³ Jasper Loots, *Voor het volk, van het volk. Van districtenstelsel naar evenredige vertegenwoordiging* (Amsterdam 2004) 181-183.
- ⁴⁴ Zwart, *Gods wil in Nederland*, 214.
- ⁴⁵ Faas, *God, Nederland en de franje*, 231, 236, 237.
- ⁴⁶ Hans Gualthérie van Weezel, *Rechts door het midden* (Den Haag 1994) 19.

Hoofdstuk 3

- ¹ Aantjes doelt op Alexander Willem Frederik Idenburg (1861-1935). Na een militaire loopbaan in Nederland-Indië, werd Idenburg in 1901 Tweede-Kamerlid. In 1902 volgde een benoeming tot minister van Koloniën, een functie die hij driemaal zou bekleden. Verder was hij Gouverneur van Suriname, Gouverneur-Generaal van Nederland-Indië, Eerste-Kamerlid en staatsraad. Het Parlementair Documentatie Centrum van de Leidse universiteit noemt hem de *père noble* van de ARP, die geliefd was bij zijn achterban vanwege zijn vroomheid. Een gematigde en samenbindende figuur, die bemiddelde bij diverse conflicten, onder meer tussen Kuyper en Heemskerck. Onderhield vriendschappelijke contacten met Kuyper en werd door deze als zijn opvolger gezien. Hield dat zelf echter af, onder andere vanwege zijn gezondheid.
- ² Oud, *Het jongste verleden*, 28.
- ³ Van Osch, 'Jonkheer D.J. de Geer', 397.
- ⁴ Haitjema, 'Een getuigenis', 13 en 18.
- ⁵ H. Algra, 'Mondigheid in de AR-Partij', in: *Een kleine eeuw kleine luyden. Grepen uit de geschiedenis van de ARP* (Den Haag 1975) 103.
- ⁶ Oud, *Honderd jaren*, 173-174.
- ⁷ De Savornin Lohman aan Kuyper, 19 december 1880. Geciteerd in: Koch, *Abraham Kuyper*, 337.
- ⁸ H. Janssen, 'De anti-revolutionaire partij en de toekomst', *Schrift en historie. Gedenkboek bij het vijftig-jarig bestaan der georganiseerde anti-revolutionaire partij 1878-1928* (Kampen 1928) 481.

- ⁹ L.C. Suttorp, *Jhr.Mr. Alexander Frederik de Savornin Lohman, 1837-1924. Zijn leven en werken* (Den Haag 1948) 94.
- ¹⁰ Koch, *Abraham Kuyper*, 338.
- ¹¹ Ibidem, 336.
- ¹² Jan en Annie Romein, *Op het breukvlak van twee eeuwen. De westerse wereld rond 1900* (Amsterdam 1976) 352-383.
- ¹³ Te Velde, 'Politieke cultuurverenigingen'.
- ¹⁴ Koch, *Abraham Kuyper*, 372.
- ¹⁵ Ibidem, 328.
- ¹⁶ H. Borstlap en C.J. Klop, *De groei naar het CDA. Momenten en impressies uit dertien bewogen jaren* (Franeker 1980).
- ¹⁷ Koch, *Abraham Kuyper*, 372.
- ¹⁸ Archief De Savornin Lohman, Algemeen rijksarchief, 678. Geciteerd in: Henk te Velde, *gemeenschapszin en plichtsbesef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918* (Den Haag 1992) 190.
- ¹⁹ Oud, *Honderd jaren*, 169.
- ²⁰ Koch, *Abraham Kuyper*, 369.
- ²¹ Oud, *Honderd jaren*, 170.
- ²² Zwart, *Gods wil in Nederland*, 121-122.
- ²³ Ibidem, 131.
- ²⁴ J. Zijlstra, 'Het neoliberalisme: Voorgeschiedenis, wezen en kritiek', *De Werkgever* (1951) nr. 239, 134-137.
- ²⁵ Zwart, *Gods wil in Nederland*, 127.
- ²⁶ Ibidem, 256-257.
- ²⁷ P. van Enk, *De aftocht van de ARP* (Kampen 1986) 27.
- ²⁸ Baarda, *De laatste der Mohicanen?*
- ²⁹ Van Dulst, *Herinneringen aan de unie*, 101.
- ³⁰ Zwart, *Gods wil in Nederland*, 185.
- ³¹ Baarda, *De laatste der Mohicanen?*
- ³² Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie*, 76.
- ³³ Joris van Eijnatten en Fred van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum 2006) 286-287.
- ³⁴ P. J. Hoedemaker, *De roeping der gereformeerden in de hervormde kerk* (Amsterdam 1888).
- ³⁵ Koch, *Abraham Kuyper*, 357.
- ³⁶ *Volk en Vaderland*, 18 september 1934. Geciteerd in: Van Osch, *Jonkbeer D.J. de Geer*, 218.
- ³⁷ Franken, *De invloed van het CHU-gedachtegoed*.
- ³⁸ Ph.J. Hoedemaker, 'De kerk en het moderne staatsrecht'. Geciteerd in: A.J. Verbrugh, *Politieke richtlijnen en de politieke partijen in Nederland III. De christelijke partijen: ARP, CHU, GPV* (Rotterdam 1963) 202.
- ³⁹ *Zeeuwen* 17 april 1971, 19.
- ⁴⁰ Jan Willem Brouwer en Johan van Merriënboer, *Van buitengaats naar Binnenhof* (Den Haag 2001) 119 e.v.
- ⁴¹ Henk te Velde, 'Leiderschap in de VVD en het primaat van het electoraat', in: Patrick van Schie en Gerrit Voerman, *Zestig jaar VVD* (Amsterdam 2008) 30; R.A. Kooze, 'Twee gezichten van de vrijheidsliefde. Progressieve en conservatieve liberalen in de eerste helft van de twintigste eeuw', in: Gerrit Voerman e.a., *De vrijzinnig-democratische traditie* (Amsterdam 1991) 45.
- ⁴² W. Verkade, *Overzicht der Staatkundige Denkbeelden van J.R. Thorbecke* (Arnhem 1935) 302.
- ⁴³ G. Voerman, 'Om de vrijzinnig-democratische erfenis. De verhouding tussen liberalen en socialisten in de jaren 1945-1952', in: P.G.C. van Schie, (red.), *Tussen polarisatie en paars. De 100-jarige verhouding tussen liberalen en socialisten in Nederland* (Kampen 1995) 86.
- ⁴⁴ Puchinger, *Tilanus*, 253.
- ⁴⁵ I. Lipschits, *De protestants-christelijke stroming tot 1940* (Deventer 1977) 29.
- ⁴⁶ Van Dulst, *Herinneringen aan de unie*, 23.
- ⁴⁷ *Trouw* 15 april 2005.
- ⁴⁸ Van Hulst, *Gerretson dichterbij*, 61.
- ⁴⁹ Van Dulst, *Herinneringen aan de unie*, 60.

Hoofdstuk 4

- ¹ C. Augustijn, J.H. Prins, H.E.S. Woltring (red.), *Abraham Kuyper. Zijn invloed, zijn volksdeel* (Delft 1987) 27.
- ² Wttewaall van Stoetwegen, *De feule vertelt*, 281.
- ³ Bedoeld wordt Rita Verdonk, een recht-nationalistisch Tweede-Kamerlid dat zich 14 september 2007 afscheidde van de VVD-fractie.
- ⁴ Van Spanning, 'De Christelijk-Histori-

sche Unie II', 76-77. Zie ook H.M.T.D. ten Napel, *Een eigen weg. De totstandkoming van het CDA (1952-1980)* (Leiden 1992) 206-207.

⁵ Faas, *God, Nederland en de Franje*, 234.

⁶ C.W.I. Wittewaall van Stoetwegen, geciteerd in een stemadvies van de Centrum gespreksgroep, Vlaardingen, 9 januari 1971.

⁷ G.C. van Niftrik, 'Christelijk en historisch', in: Van Dulst (red.), *Herinneringen aan de unie*, 16.

⁸ Zwart, *Gods wil in Nederland*, 213.

⁹ Borstlap, *De groei naar het CDA*, 32.

¹⁰ Kroeger, *De rogge staat er dun bij*, 51.

¹¹ Baarda, *De laatste der Mohicanen?*

¹² Toenmalig CHJO-voorzitter Joeke Baarda bestrijdt Van Hulsts lezing van de gebeurtenissen met kracht: 'Het is beslist niet waar dat in mijn tijd door de CHU betaalde conferenties werden gehouden, waarbij het gros van de deelnemers van de PvdA kwam. Een fabeltje. Wel waar is dat onze sympathie destijds meer lag bij de linkerkant dan bij de rechterkant van de Nederlandse politiek.'

¹³ Geciteerd in: Voerman, *Een unie, niet een partij*, 215.

¹⁴ Nationale Conventie, *Hart voor de publieke zaak*, Den Haag (2006).

¹⁵ Frank Ankersmit en Leo Klinkers, *De reformatie van de staat: parlement en regering*. Deelrapport van de Nationale Conventie (Den Haag 2006) 95-96.

¹⁶ Raad van State, *Jaarverslag 2007* (Den Haag 2008) 30.

Hoofdstuk 5

¹ Voor een overzicht: Th. Veen, *De Staten-Generaal vertegenwoordigen het gehele Nederlandse volk* (Nijmegen 1993).

² Roel Kuiper, *Tot een voorbeeld zult gij blijven*. Mr. G. Groen van Prinsterer (1801-1876) (Amsterdam 2001) 142, 183.

³ Zwart, *Gods wil in Nederland* (Kampen 1996) 95-96, 106.

⁴ Ido de Haan en Henk te Velde, "Vormen van politiek". Veranderingen van de openbaarheid in Nederland, 1848-1900', *BMGN* III (1996) 167-200.

⁵ Henk te Velde, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam 2002) 55-103.

⁶ Zwart, *Gods wil in Nederland*, 102-105; A. Kuyper, 'Ons Program' (Amsterdam 1892) 3^e druk, 49-50.

⁷ Ron de Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1888* (Hilversum 1999) 78-79.

⁸ Roel Kuiper, *Herenmutterij. Vernieuwing en sociaal conflict in de antirevolutionaire beweging 1871-1894* (Leiden 1994).

⁹ Ron de Jong, *Electorale cultuur en politieke oriëntatie. Verkiezingen in Gelderland 1888-1940* (Hilversum 2005) 35.

¹⁰ C. Augustijn, 'Kuypers theologie van de samenleving', in: C. Augustijn en J. Vree, *Abraham Kuyper: vast en veranderlijk. De ontwikkeling van zijn denken* (Zoetermeer 1998) 24-54.

¹¹ Johan van Zuthem, 'Heelen en halven'. *Orthodox-protestantse voormannen en het 'politiek' antipapisme in de periode 1872-1925* (Hilversum 2001) 65-66.

¹² Roel Kuiper, *Zelfbeeld en wereldbeeld. Antirevolutionairen en het buitenland, 1848-1905* (Kampen 1992) 109.

¹³ Van Zuthem, *Heelen en halven*, 135-137; J. de Bruijn, 'Philippus Jacobus Hoedemaker. Een biografische schets', in: G. Abma en J. de Bruijn (red.), *Hoedemaker herdacht* (Baarn 1989) 11-31.

¹⁴ Th.B.F.M. Brinkel, 'De Haagse lente', in: Th.B.F.M. Brinkel, J. de Bruijn en A. Postma (red.), *Het kabinet Mackay. Opstellen over de eerste christelijke coalitie (1888-1891)* (Baarn 1990) 42-59.

¹⁵ J. de Bruijn, 'Jhr.mr. A.F. de Savornin Lohman en het kabinet-Mackay', in: Brinkel e.a. (red.), *Het kabinet Mackay*, 90-128; J. Koch, *Abraham Kuyper*, 351-352.

¹⁶ De Bruijn, 'Jhr.mr. A.F. de Savornin Lohman', 119.

¹⁷ Koch, *Abraham Kuyper*, 373-374.

¹⁸ G. Taal, *Liberalen en radicalen in Nederland, 1872-1901* (Den Haag 1980) 346-348.

¹⁹ Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie, I*, 22-25.

²⁰ *De Nederlander*, Verkiezingsnummer juli 1922.

²¹ Ibidem.

²² Afgedrukt in: Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie*, I, 83-87.

²³ Gegevens afkomstig uit de databank van het Parlementair Documentatie Centrum, www.parlement.com.

²⁴ Wieten, *Dagblad en Doorbraak*, 14.

²⁵ Beginselprogramma 1897 en het programma van 25 november 1900 opgenomen in Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie*, I, 88-96.

²⁶ Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie*, I, 28.

²⁷ Van Zuthem, *Heelen en halven*, 99.

²⁸ Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie*, I, 40-41. De precieze relatie is niet bekend. Van Spanning beschouwt de Bond in Zuid-Holland als een aparte partij met mogelijk een eigen beginselprogramma.

²⁹ Beginselprogramma 1898 opgenomen in: Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie*, I, 105-109.

³⁰ Van Dulst, 'De (Hervormde) Kerk in het midden', in: Van Dulst (red.) *Herinneringen aan de Unie*, 38-39.

³¹ G. Abma, 'Hoe neutraal is neutraal? Hoedemaker en de politiek', in: G. Abma en J. de Bruijn (red.), *Hoedemaker her-dacht*, 188-215, 196-197.

³² Geciteerd bij C. Augustijn, 'Kerk en godsdienst 1870-1890', in: W. Bakker e.a. (red.), *De Doleantie van 1886 en haar geschiedenis* (Kampen 1986) 41-75, aldaar 49. Hoewel dit citaat uit 1884 stamt, geeft het treffend weer waarom de hervormde kerk wel tot het karakter der natie behoort en andere kerkgenootschappen niet.

³³ Wieten, *Dagblad en Doorbraak*, 20, 42-44. Wieten spreekt over een forceren van de breuk door De Visser c.s. omdat die al voor de openlijke uitbarsting van het conflict overleg voerden over een mogelijk samengaan van *Het Nederlandsche Dagblad* met *De Nederlander*.

³⁴ Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie*, I, 31-35.

³⁵ Dit is het onderwerp van Van Zuthem, *Heelen en halven*.

³⁶ L.C. Suttorp, *Dr. A.W. Bronsveld. Zijn visie op een halve eeuw* (Assen 1966) 41-76.

³⁷ Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie*, I, 36-38.

³⁸ G. Harinck, 'Als een schelm weggejaagd? De Antirevolutionaire Partij en de verkiezingen van 1905', in: D.Th. Kuiper en G.J. Schutte (red.), *Het kabinet-Kuyper 1901-1905* (Zoetermeer 2001) 270-301.

³⁹ Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie*, I, 48-49.

⁴⁰ A. van Dam, 'De Unie in de grote steden. Mede dank zij de vrouwen', in: Van Dulst (red.), *Herinneringen aan de Unie*, 67-69; Ronald van Raak, *In naam van het volmaakte. Conservatisme in Nederland in de negentiende eeuw van Gerrit Jan Mulder tot Jan Heemskerk Azn.* (Amsterdam 2000) 187-188.

⁴¹ Van Niftrik, 'Christelijk en Historisch', in: *50 jaar CHU*. De citaten zijn ontleend aan Van Dulst (red.), *Herinneringen aan de Unie*, 17-21, waarin de rede is herdrukt.

⁴² D.J. de Geer, *Herinneringen* ('s Gravenhage 1959) 70.

⁴³ Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie*, I, 261.

⁴⁴ C. Augustijn, 'Kuyper en de antithese', in: C. Augustijn en J. Vree (red.), *Abraham Kuyper*, 165-183.

⁴⁵ *De Nederlander* 23 februari 1918.

⁴⁶ Suttorp, *Jhr. mr. Alexander Frederik de Savornin Lohman*, 290.

⁴⁷ De Geer, *Herinneringen*, 71.

⁴⁸ Tilanus, 'Twaalf CH-karakteristieken', in: Van Dulst (red.), *Herinneringen aan de Unie*, 12-14.

⁴⁹ Zwart, 'Gods wil in Nederland', 179-180.

⁵⁰ Wttewaall van Stoetwegen, *De freule vertelt*, 111.

Hoofdstuk 6

¹ Opmerkelijk is dat de uitkomst van de fusie in 1903 wel partij werd genoemd.

² NA-ASL, inv.nr. 172 Statuten.

³ Ook kozen ze de afgevaardigden voor het Provinciaal Bestuur, maar dat was een onbeduidende tussenlaag zonder daadwerkelijke bevoegdheden.

⁴ Samenstelling Nationaal Comité met vermelding kiesdistrict, *De Nederlander* 27 oktober 1909.

⁵ In sommige districten bestonden slechts ad-hoc comités of enkele verspreide lokale kiesverenigingen.

⁶ Van de zeven plattelandsdistricten in Noord-Holland waren er vijf zonder afvaardiging.

⁷ NA-ASL, inv.nr. 163 Ongedateerde notitie 'De Christelijk-Historischen'.

⁸ Idem.

⁹ NA-ASL, inv.nr. 172 Statuten.

¹⁰ Bij de fusie in 1908 was overeengekomen dat het eerste hoofdbestuur voor de helft uit leden van de Christelijk-Historische Partij zou bestaan en voor de helft uit leden van de Friese Bond.

¹¹ Van de drie Kamerleden die geen lid van het Nationaal Comité waren, mag van twee verondersteld worden dat dit met opzet was. Zij behoorden tot de zgn. onafhankelijken. Het waren jhr. G.J.A. Schimmelpenninck (Ede) en J.W.H.M. van Idsinga (Bodegraven).

¹² NA-ASL, inv.nr. 165 *Gooische Courant* 1 februari 1913.

¹³ D. Mackay, *Tweede Kamer-Verkiezing Ede* (1909).

¹⁴ NA-ASL, inv.nr. 220 Verkiezingen 1909; Concept-brief 5 juni 1909 Lohman aan Schimmelpenninck.

¹⁵ NA-ASL, inv.nr. 220 Verkiezingen 1909; brief 9 juni 1909 Schimmelpenninck aan Lohman.

¹⁶ NA-ASL, inv.nr. 220 Verkiezingen 1909; brief 14 juni 1909 D. baron Mackay aan Lohman. Het briefje werd op verzoek van Lohman vernietigd.

¹⁷ NA-ASL, inv.nr. 220 Verkiezingen 1909; brief 7 juni 1909 Rudolph aan Lohman.

¹⁸ *De Nederlander* 17 juni 1909; NA-ASL, inv.nr. 220 Verkiezingen 1909; brief 28 juni 1909 D. baron Mackay aan Lohman.

¹⁹ NA-ASL, inv.nr. 220 Verkiezingen 1909; brief juni 1909 De Geer aan Lohman.

²⁰ NA-ASL, inv.nr. 220 Verkiezingen 1909; brief 14 juni 1909 D. baron Mackay aan Lohman.

²¹ De gebeurtenissen te Ommen zijn gereconstrueerd aan de hand van de correspondentie in het archief-Lohman; NA-ASL, inv.nr. 222 en 225.

²² NA-ASL, inv.nr. 222 Brief 8 oktober 1912 Mackay aan H.J. Bulten.

²³ NA-ASL, inv.nr. 222, Brief 30 oktober 1912 J. Knoppers aan Lohman; z.d. kopie bedankbrief Mackay aan de CH Kiesvereniging Ommen.

²⁴ NA-ASL, inv.nr. 225 Brief 9 november 1912 H. van Dorland aan Lohman.

²⁵ *De Nederlander* 25 juni 1913 ingezonden brief C.E. van Koetsveld.

²⁶ Het hoofdbestuur zou overigens eind juni erkennen dat ze uitspraken van de algemene vergadering voorafgaande aan de onderhandelingen niet raadzaam achtte, omdat daardoor de speelruimte beperkt werd. *De Nederlander* 25 juni 1913. Reactie hoofdbestuur op ingezonden brief C.E. van Koetsveld.

²⁷ *De Nederlander* 24 februari en 4 maart 1913 ingezonden brieven ds. A.G.H. van Hoogenhuyze.

²⁸ NA-ASL, inv.nr. 227. Ontwerpovereenkomst gesloten tusschen de drie partijen te rechterzijde, met het oog op de algemeene verkiezingen van juni 1913.

²⁹ NA-ASL, inv.nr. 229. z.d. Verkouteren aan Lohman met bijlage bevattende gedeeltelijk afschrift van de notulen van het Nationaal Comité.

³⁰ In het concept waren zwaardere strafbepalingen opgenomen, maar de CHU wist deze terug te brengen tot het afsnijden van onwillige afdelingen.

³¹ NA-ASL, inv.nr. 229 z.d. Verkouteren aan Lohman met bijlage bevattende gedeeltelijk afschrift van de notulen van de vergadering Nationaal Comité.

³² NA-ASL, inv.nr. 229 Brief 14 maart 1913 D.J. de Geer aan Lohman.

³³ *De Nederlander* 25 april 1913.

³⁴ *De Nederlander* 28 april 1913.

³⁵ NA-ASL, inv.nr. 228 Conceptbrief 15 maart 1913 Lohman aan Bichon van IJsselmonde.

³⁶ NA-ASL, inv.nr. 229 Brief 13 maart 1913 D.J. de Geer aan Lohman.

³⁷ NA-ASL, inv.nr. 229 Brief 17 maart 1913 Bichon van IJsselmonde aan Lohman.

³⁸ NA-ASL, inv.nr. 229 Conceptbrief 21 maart 1913 Lohman aan Bichon van IJsselmonde.

³⁹ NA-ASL, inv.nr. 229 25 maart en brief 7 april 1913 Bichon van IJsselmonde aan Lohman.

⁴⁰ H. van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie, I*, 252-253.

⁴¹ Loots, *Voor het volk, van het volk*, 80-81.

⁴² Alleen Zwolle viel in 1913 in liberale handen.

⁴³ Hans Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden* (Assen/Maastricht 1992) I.

⁴⁴ Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie I*, 130.

⁴⁵ Voor een kort overzicht van verkiezingscampagnes R. de Jong, 'Een eeuw strijd om de kiezer', *Openbaar Bestuur* 16 (2006) II, 13-16.

⁴⁶ Voor een casestudy naar de ontwikkeling van verkiezingscampagnes: De Jong, *Electoraal cultuur en politieke oriëntatie*.

⁴⁷ *De Nederlander* 3 juni 1909 Vragenlijstjes.

⁴⁸ *De Nederlander* 24 april 1909 Is debat noodig?

⁴⁹ *Het Vaderland* 14 mei 1909.

⁵⁰ De Geer, *Herinneringen* ('s Gravenhage 1959) 16.

⁵¹ Gebaseerd op de berichtgeving in *De Nederlander* over de maanden mei en juni.

⁵² *De Nederlander* 10 mei 1913.

⁵³ NA-ASL, inv.nr. 561 *Nieuwsblad van* (ontbreekt) 15 februari 1908

⁵⁴ NA-ASL, inv.nr. 563 Beschouwingen over het Nederlandse parlement (z.j.)

⁵⁵ NA-ASL, inv.nr. 229 Brief 30 april 1913 jhr. C.G.S. Sandberg aan Lohman.

⁵⁶ *De Nederlander* 19 april 1922.

⁵⁷ NA-ADG, Brief 10 maart 1921 Lohman aan De Geer.

⁵⁸ *De Nederlander* 12 juni 1924.

⁵⁹ Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie I*, 229.

⁶⁰ J. de Bruijn, 'Politiek en charisma', in: J. de Bruijn en H.J. Langeveld (red.) *Co-lijn. Bouwstenen voor een biografie* (Kampen 1994) 129-154, aldaar 139-141.

⁶¹ De Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit*, 106-107.

⁶² Zie voor de liberalen Henk te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbefef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918* (Den Haag 1992).

⁶³ NA-ASL, inv.nr. 229 Brief 19 juni 1913. D. Vlieland aan Lohman.

⁶⁴ *De Nederlander* 1 februari 1909.

⁶⁵ De aanwijzingen voor het bestaan van een meer dan marginaal electoraal grensverkeer tussen BVL en CHU kunnen echter niet onderbouwd worden door een analyse van de verkiezingsuitslagen omdat ze voor dit doel onbruikbaar zijn. De stembuscoalities die werden afgesloten, maken dergelijke analyses helaas niet mogelijk. Bovendien is nauwelijks na te gaan in hoeverre tactisch stemgedrag een rol speelde bij liberalen die hun stem op een CHU-kandidaat uitbrachten.

⁶⁶ C.E. van Koetsveld, 'De Christelijk-Historische Unie', in: *Onze politieke partijen. Beschreven door hare eigen vertegenwoordigers* (Baarn 1918) 57-109, aldaar 84-88.

⁶⁷ *De Nederlander* 10 februari 1909.

Hoofdstuk 7

¹ NA-AT, inv.nr. 132 Notulen CH-fractie 16 september 1930; J. Schokking, *Het voorname punt van verschil tusschen antirevolutionairen en christelijk-historischen* ('s-Gravenhage 1938) 20.

² Loots, *Voor het volk, van het volk*, 106-109.

³ Ibidem, 127.

⁴ NA-ASL, inv.nr. 162, Concept-schrijven Lohman aan Hoofdbestuur z.d. (1917)

⁵ Ibidem.

⁶ A.F. de Savornin Lohman, 'De nieuwe koers. Rede ter opening van de Algemene Vergadering der CHU 3 mei 1918', *Jaarboekje C.H.U. 1919*, 33-49, aldaar 35-36.

⁷ C.J.A. Bichon van IJsselmonde, *Een nieuwe tijd, dezelfde taak. Open brief aan Prof.Dr. J.R. Slotemaker de Bruïne, naar aanleiding van diens politieke rede 'Nieuwe tijd en nieuwe taak'* (Rotterdam 1918) 6-7.

⁸ Lohman, 'De nieuwe koers', *Jaarboekje C.H.U. 1919*, 39-40.

⁹ Bichon van IJsselmonde, *Een nieuwe tijd, dezelfde taak*, 14-15.

- ¹⁰ Puchinger, *Tilanus vertelde mij zijn leven*, 68-70.
- ¹¹ Door de auteur samengesteld aan de hand van de opgaven in *Jaarboekje C.H.U. 1919*.
- ¹² De procedure was opgenomen in de Statuten van 21 september 1917, *Jaarboekje C.H.U. 1919*, 170-182. Op de algemene vergadering van 14 februari 1918 werden echter nog enkele belangrijke wijzigingen doorgevoerd, *De Nederlander* 6 maart en 4 mei 1918.
- ¹³ Kamerkiesverenigingen werden ook wel kamerkringverenigingen genoemd.
- ¹⁴ In de kieskring Maastricht werd alleen de a-lijst ingediend; *De Nederlander* 22 september 1917 en 4 mei 1918.
- ¹⁵ *De Nederlander* 4 mei 1918.
- ¹⁶ *De Nederlander* 24 juni 1918.
- ¹⁷ Ron de Jong, 'Van diversiteit naar eenvormigheid. Verkiezingscampagnes onder het absolute meerderheidsstelsel en het stelsel van evenredige vertegenwoordiging 1909-1925', in: A. Bos, R. de Jong en J. Loots, *Een sprong in het duister. De overgang van het absolute meerderheidsstelsel naar het stelsel van evenredige vertegenwoordiging in 1918* (Den Haag 2005) 61-95.
- ¹⁸ *Jaarboekje C.H.U. 1919*, 137-138. Verslag totstandkoming *De Nederlander* 22 september 1917; vertaling naar verkiezingen in 'De beteekenis der aanstaande Kamerverkiezing'.
- ¹⁹ Volgens het onderzoek ingesteld door het hoofdbestuur van de CHU, *De Nederlander* 17 juni 1918.
- ²⁰ Artikel in *Het Volk* overgenomen in *De Nederlander* 10 juni 1918.
- ²¹ *De Nederlander* 17 juni 1918.
- ²² *De Nederlander* 21 juni 1918.
- ²³ NA-CSH, inv.nr. 13 Kort overzicht van de totstandkoming van paragraaf 4, punt B van het Sociaal-Program der CHU.
- ²⁴ NA-ASL, inv.nr. 697 Brief 24 november 191 B.C. de Savornin Lohman aan A.F. de Savornin Lohman.
- ²⁵ NA-ASL, inv.nr. 163 Brief 24 april 1919 B.C. de Savornin Lohman aan A.F. de Savornin Lohman.
- ²⁶ NA-ASL, inv.nr. 697 Brief 3 april 1922 B.C. de Savornin Lohman aan A.F. de Savornin Lohman.
- ²⁷ Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie, I*, 123-125.
- ²⁸ Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie, I*, 193-197.
- ²⁹ *De Nederlander* 11 en 14 maart 1922; *Koningin en Vaderland* 19 juni 1925.
- ³⁰ *Koningin en Vaderland* 6 februari 1925.
- ³¹ Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie, I*, 215-227.
- ³² W.J.M. Klaassen, 'Voor u persoonlijk'. *Brieven van minister van Buitenlandse Zaken jhr. A.C.D. de Graeff aan gezant J.P. graaf van Limburg Stirum (1933-1937)* ('s-Gravenhage 1986) 3-4; H. van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie, I*, 221-222.
- ³³ NA-AT, inv.nr. 133 Fractienotulen 31 mei 1933.
- ³⁴ Flip Kramer, 'De 'rituele census' van 1925', *TvG* 119 (2006) 218-230.
- ³⁵ *De Nederlander* 15 juni 1918.
- ³⁶ NA-CSH, inv.nr. 4, 13; J. van Bruggen, 'De Christelijk-Historische Unie vóór 1946', in: Van Dulst (red.), *Herinneringen aan de Unie*, 49-58.
- ³⁷ *De Nederlander* 19 juni 1918.
- ³⁸ *De Tijd* 27 juni 1925.
- ³⁹ *De Nederlander* 27 juni 1918.
- ⁴⁰ *De Nederlander* 23 februari en 15 juni 1918.
- ⁴¹ Vooral Van de Laar had een grote voorliefde voor debat; De Jong, *Electorele cultuur en politieke oriëntatie*, 122-132.
- ⁴² *De Nederlander* 22 februari 1918.
- ⁴³ *De Nederlander* 29 juni 1922.
- ⁴⁴ *De Nederlander* 23 februari 1918.
- ⁴⁵ *De Nederlander* 12 februari 1909; Van Zuthem, *Heelen en halven*, 128-129, 157.
- ⁴⁶ NA-AT, inv.nr. 132 Fractienotulen 24 februari 1927.
- ⁴⁷ Ibidem, Fractienotulen 31 mei 1927.
- ⁴⁸ Ibidem, Fractienotulen 16 september 1930.
- ⁴⁹ Ibidem, Fractienotulen 6 februari 1931.
- ⁵⁰ Ibidem, Fractienotulen 24 februari en 28 april 1931.
- ⁵¹ Ibidem, Fractienotulen 13 juni 1933. In november 1935 werd Snoeck Henkemans opgevolgd door Krijger.
- ⁵² Ibidem, Fractienotulen 3 november 1931 en 31 mei 1933.

- ⁵³ NA-ASL, inv.nr. 697 Brief 9 april 1922 B.C. de Savornin Lohman aan A.F. de Savornin Lohman. In deze brief omschrijft Lohman de brieven-schrijvers als 'malcontenten'.
- ⁵⁴ NA-ASL, inv.nr. 164 Brief april 1922 van acht ontevreden leden van de CHU.
- ⁵⁵ NA-ASL, inv.nr. 697 Brief 9 april 1922 B.C. de Savornin Lohman aan A.F. de Savornin Lohman.
- ⁵⁶ *De Nederlander* 19 april en 13 mei 1922.
- ⁵⁷ Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie*, I, 457 noot 1.
- ⁵⁸ NA-CSH, inv.nr. 13 Dagelijks Bestuur. Korte samenvatting der zes punten in de vergadering van 22 mei door B.C. de Savornin Lohman medege-deeld als de punten waarop verandering van koers en organisatie der CHU noodzakelijk zou zijn.
- ⁵⁹ NA-AT, inv.nr. 131 Fractienotulen 27 mei 1924.
- ⁶⁰ Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie*, I, 344.
- ⁶¹ Ibidem, 343.
- ⁶² NA-ASL, inv.nr. 697 Brief 3 april 1922 B.C. de Savornin Lohman aan A.F. de Savornin Lohman. Zie voor de oppositie ook Wieten, *Dagblad en doorbraak*, 56-61.
- ⁶³ Wieten, *Dagblad en doorbraak*, 61.
- ⁶⁴ NA-ASL, inv.nr. 697 Brief 3 april 1922 B.C. de Savornin Lohman aan A.F. de Savornin Lohman.
- ⁶⁵ Herman Langeveld, *Dit leven van krachtig handelen. Hendrikus Colijn 1869-1944. Deel I 1869-1933* (Meppel 1998) 276-283; Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie*, I, 304-318.
- ⁶⁶ Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie*, I, 290-291, 310-314.
- ⁶⁷ Koen Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark. Kleine politieke partijen in Nederland 1918-1940* (Amsterdam 2003) 50-56, 64-65.
- ⁶⁸ Wieten, *Dagblad en doorbraak*, 63-64.
- ⁶⁹ Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie*, I, 349-353; J. Wieten, *Dagblad en doorbraak*, 80.
- ⁷⁰ Wieten, *Dagblad en doorbraak*, 80-83.
- ⁷¹ Calmeyer, *Herinneringen. Memoires van een christen, militair en politicus*, 52-55.
- ⁷² NA-CSH, inv.nr. 11 Circulaire dagelijks bestuur CHU 1929. Een soortgelijke circulaire uit 1933 bevindt zich ook dit inventarisnummer.
- ⁷³ Wieten, *Dagblad en Doorbraak*, 36-39, 54-64, 83-91.
- ⁷⁴ Ibidem, 99.
- ⁷⁵ Alleen in 1933 en 1937 werd in de kieskring Maastricht een gedeeltelijk afwijkende lijst ingeleverd.
- ⁷⁶ NA-AT, inv.nr. 71 Verkiezingen 1929.
- ⁷⁷ NA-AT, inv.nr. 72 Verkiezingen 1933.
- ⁷⁸ NA-AT, inv.nr. 72 Verkiezingen 1933.
- ⁷⁹ NA-AT, inv.nr. 53 Rede te Goes 18 juli 1936.
- ⁸⁰ Ibidem.
- ⁸¹ NA-AT, inv.nr. 84 Verkiezingen 1937.
- ⁸² Herman Langeveld, *Schipper naast God. Hendrikus Colijn 1869-1944. Deel II 1933-1944* (Amersfoort 2004) 248-250.
- ⁸³ NA-AT, inv.nr. 84 Aantekeningen verkiezingen 1937.
- ⁸⁴ NA-AT, inv.nr. 84 Aantekeningen Lunteren 29 juli 1937.
- ⁸⁵ Suttorp, *Lohman*, 285.
- ⁸⁶ *De Nederlander* 3 juni 1922.
- ⁸⁷ Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie*, I, 180-181; G. Veldhuijzen, *Wat bezielde die vrouwen? Vijfenvestig jaar Centrale van CH-vrouwen* (De Meern 1979) 7-9.
- ⁸⁸ NA-AK, inv.nr. 125 De taak en de plaats van de vrouw in de CH Unie (8 juli 1939).
- ⁸⁹ *Jaarboekje C.H.U.* 1920.
- ⁹⁰ *Jaarboekje C.H.U.* 1933.
- ⁹¹ NA-AK, inv.nr. 131 Manuscript zonder titel (maart 1939).
- ⁹² *Vrouwengeluiden* 15 (1960) 4.
- ⁹³ NA-AK, inv.nr. 131 Manuscript zonder titel (maart 1939).
- ⁹⁴ Katz was bestuurslid geweest van de afdeling Amsterdam van de Bond voor Vrouwenkiesrecht.
- ⁹⁵ *De Nederlander* 13 mei 1922.
- ⁹⁶ *Jaarboekje C.H.U.* 1920, 39.
- ⁹⁷ *Koningin en Vaderland* 8 juni 1922.
- ⁹⁸ *De Nederlander* 22 juni 1922.
- ⁹⁹ De Jong, *Electoral cultuur en politieke oriëntatie*, 178-179.
- ¹⁰⁰ Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie*, I, 203.
- ¹⁰¹ Ibidem, 204-205.

- ¹⁰² *Koningin en Vaderland* 6 september 1929, Waarom vroeger anders?
- ¹⁰³ NA-AT, inv.nr. 70 Kamerverkiezingen 1925. Knipsels.
- ¹⁰⁴ NA-AT, inv.nr. 132 Fractienotulen 9 juli 1929.
- ¹⁰⁵ Ibidem.
- ¹⁰⁶ Door het algemeen kiesrecht kan het niet-katholieke aandeel in de bevolking gelijk worden gesteld aan het niet-katholieke aandeel in het electoraat.
- ¹⁰⁷ In Ommen had wel vanaf 1912 Bichon van Ysselmonde zitting maar deze heeft zich nooit bij de CHU aangesloten en ging als onafhankelijk christelijk-historisch Kamerlid door het leven.
- ¹⁰⁸ Aldus Tilanus; Puchinger, *Tilanus vertelde mij zijn leven*, 86.
- ¹⁰⁹ Gebaseerd op de indeling van P. Kooij voor 1930. P. Kooij, Stad en platteland, in: F.L. van Holthoorn (red.), *De Nederlandse samenleving sinds 1815* (Assen/Maastricht 1985) 93-115, aldaar 111-112. Kooij hanteerde een fijnere onderverdeling. Zijn categorieën C1 en C2 zijn samengevoegd tot de kleine steden; C3 en C4 tot de middelgrote, terwijl C5 de grote steden zijn. In afwijking van Kooij is Apeldoorn bij het platteland gevoegd.
- ¹¹⁰ *De Nederlander* 5 juni 1918.
- ¹¹¹ De Jong, *Electorale cultuur en politieke oriëntatie*.
- ¹¹² NA-ASL, inv.nr. 634 Brief 6 juli 1918 Gerretson aan Lohman.
- ¹¹³ NA-ASL, inv.nr. 697 Brief 10 juli 1922 B.C. de Savornin Lohman aan A.F. de Savornin Lohman.
- ¹¹⁴ C.F. Katz, 'De christelijk-historische vrouwen', in: C. Pothuis-Smit, *Wat deden de vrouwen met haar kiesrecht? Het algemeen vrouwenkiesrecht in de praktijk 1919-1940* (Arnhem 1946) 105-155, aldaar 123.
- ¹¹⁵ *De Nederlander* 31 mei en 28 juni 1922.
- ¹¹⁶ *Het Vaderland* 11 november 1928.
- ¹¹⁷ Ibidem. Binnen de Vrijheidsbond trad in de jaren 1920 een herwaardering op van het belang van het Christendom voor de staatkunde. In de beginselverklaring van 1933 aanvaardde de Vrijheidsbond 'de zedelijke normen van het Christendom als vas-

- ten grondslag der Europeesche samenleving', Patrick van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking. Liberale partijpolitiek in Nederland 1901-1940* (Amsterdam 2005) 321-322.
- ¹¹⁸ NA-CSH, inv.nr. 13 Rondschrijven dagelijks bestuur 1931.
- ¹¹⁹ *Koningin en Vaderland* 29 juni 1935
- ¹²⁰ NA-AT, inv.nr. 84 Aantekeningen verkiezingen 1937.
- ¹²¹ J.J.R. Schmal, *Christelijk-Historisch en Anti-Revolutionair* ('s-Gravenhage 1939) 11, 16; Schokking, *Het voornamenpunt van ver-schil*, 19-21; NA-AT, inv.nr. 84.

Hoofdstuk 8

- ¹ AGD-AKD, inv.nr. 1 Notulen ledenvergadering 10 juni 1918.
- ² AGD-AKD, inv.nr. 1 Notulen ledenvergadering 15 december 1920.
- ³ *De Nederlander* 9 februari 1937.
- ⁴ *De Nederlander* 9 februari 1937.
- ⁵ AGD-AKD, inv.nr. 1 Notulen ledenvergadering 14 november 1922.
- ⁶ AGD-AKD, inv.nr. 1 Notulen ledenvergadering 10 april 1922.
- ⁷ AGD-AKD, inv.nr. 1 Notulen ledenvergadering 17 mei 1921, 14 november en 18 december 1922.
- ⁸ AGD-AKD, inv.nr. 7 Notulen bestuursvergadering 22 en 26 juni 1918.
- ⁹ AGD-AKD, inv.nr. 7 Notulen bestuursvergadering 30 januari 1925.
- ¹⁰ AGD-AKD, inv.nr. 7 Notulen bestuursvergadering 17 januari 1927.
- ¹¹ AGD-AKD, inv.nr. 35 Ingekomen Stukken, Brief 24 maart 1937 L.A. van Zetten aan bestuur.
- ¹² AGD-AKD, inv.nr. 7 Notulen bestuursvergadering 2 maart 1927.
- ¹³ AGD-AKD, inv.nr. 7 Notulen bestuursvergadering 7 juli 1923.
- ¹⁴ AGD-AKD, inv.nr. 35 Ingekomen Stukken, Lijst van abonnees april 1937; inv.nr. 34 Ledenlijst 23 augustus 1937.
- ¹⁵ AGD-AKD, inv.nr. 1 Notulen ledenvergadering 25 februari en 17 november 1924, 30 november 1932; inv.nr. 7 Notulen bestuursvergadering 10 april en 25 september 1924.

- ¹⁶ AGD-AKD, inv.nr. 1 Notulen ledenvergadering 30 januari 1931.
- ¹⁷ AGD-AKD, inv.nr. 1 Notulen ledenvergadering 1 maart 1932; inv.nr. 8 Notulen bestuursvergadering 2 juni 1931.
- ¹⁸ AGD-AKD, inv.nr. 8 Notulen bestuursvergadering 23 november 1933.
- ¹⁹ AGD-AKD, inv.nr. 25 Ingekomen Stukken 26 september 1933 circulaire dagelijks bestuur.
- ²⁰ De Jong, *Electorale cultuur en politieke oriëntatie; Loots, Voor het volk, van het volk.*
- ²¹ AGD-AKD, inv.nr. 1 Notulen ledenvergadering 10 februari 1933.
- ²² AGD-AKD, inv.nr. 8 Notulen bestuursvergadering 6 mei 1935.
- ²³ AGD-AKD, inv.nr. 1 Notulen ledenvergadering 10 februari 1933.
- ²⁴ AGD-AKD, inv.nr. 25 Ingekomen Stukken Brief 18 maart 1933 B&W Delft aan de besturen van de kiesverenigingen te Delft.
- ²⁵ AGD-AKD, inv.nr. 1 Notulen ledenvergadering 30 mei 1927, 13 februari 1928, 30 november 1932 en 28 maart 1935 (Jaarverslag 1935).
- ²⁶ *De Nederlander* 20 januari 1923.
- ²⁷ *De Nederlander* 22 februari 1918 Ons nieuwe kiesrecht
- ²⁸ *De Nederlander* 15 februari 1918.
- ²⁹ *Koningin en Vaderland* 6 april 1922.
- ³⁰ *Jaarboekje C.H.U.* 1936; H. van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie, I*, 322-323.
- ³¹ *Koningin en Vaderland* 17 april 1925 en 12 april 1929.
- ³² *Koningin en Vaderland* 8 maart 1929.
- ³³ NA-ACHU, inv.nr. 335 Brochure verslag 1922.
- ³⁴ Ibidem; *Koningin en Vaderland* 27 juli 1922.
- ³⁵ *Koningin en Vaderland* 7 augustus 1937.
- ³⁶ NA-CSH, inv.nr. 16 Programmaboekje 15^e Christelijk-Historische Zomerconferentie 1938.
- ³⁷ *Koningin en Vaderland* 7 augustus 1937.
- ³⁸ Katz, *De Christelijk-Historische Vrouwen*, 115.
- ³⁹ Dit wordt bevestigd door Beernink die bij het 25-jarig jubileum van de Centrale in 1960 schreef 'dat politieke activiteiten van een vrouw binnen de Christelijk-Historische Unie nog niet algemeen wordt geaccepteerd', *Vrouwengeluiden*, 15 (1960) 4. Jubileumnummer.
- ⁴⁰ Katz, *De Christelijk-Historische Vrouwen*, 115-116. In Zeeland werd een man tot adviseur van de Zeeuwse vrouwengroepen benoemd.
- ⁴¹ NA-AK, inv.nr. 130 Brief 16 augustus en 17 september 1932 J.C. van Amstel-Löbe Sels aan Katz .
- ⁴² NA-AK, inv.nr. 130 Brief 10 maart J.C. van Amstel – Löben Sels aan Katz.
- ⁴³ NA-AK, inv.nr. 132 Notulen Afgevaardigdenvergadering 4 november 1939.
- ⁴⁴ NA-AK, inv.nr. 132 Agenda Afgevaardigdenvergadering 16 februari 1938.
- ⁴⁵ C.F. Katz, 'De Christelijk-Historische Vrouwen', 114.
- ⁴⁶ NA-AK, inv.nr.100 Brief 2 oktober 1943 A. de Clercq – Van Lennep aan Katz.
- ⁴⁷ NA-AK, inv.nr. 100 Brief 23 september 1944 I.Th. baronesse van Pallandt van Waardenburg aan Katz.
- ⁴⁸ Katz, *De Christelijk-Historische Vrouwen*, 120-122.
- ⁴⁹ Ibidem, 119-120.
- ⁵⁰ J. van den Assem, *50 kilometerpaaltjes C.H.J.O. 'De CHJO ziet Abraham'* (z.p. z.j.) 7-10.
- ⁵¹ S. van der Laan, 'Vroeg begonnen... CHJG-werk in de 30-er jaren', in: Van Dulst (red.), *Herinneringen aan de Unie*, 62-63; J. van den Assem, *50 kilometerpaaltjes*, 11.
- ⁵² NA-AT, inv.nr. 1 Brief oktober 1934 J.W.U. Doornbos aan Tilanus.
- ⁵³ NA-AT, inv.nr. 84 Aantekeningen Lunteren 1937.
- ⁵⁴ AGD-AKD, inv.nr. 1 Notulen ledenvergadering 18 februari 1919.
- ⁵⁵ AGD-AKD, inv.nr. 8 Notulen Bestuursvergadering 4 maart 1931 en 6 oktober 1938.
- ⁵⁶ AGD-AKD, inv.nr. 8 Notulen Bestuursvergadering 12 juni 1929.
- ⁵⁷ *Koningin en Vaderland* 3 juli 1925.
- ⁵⁸ NA-AT, inv.nr. 84 Aantekening Lunteren 29 juli 1937.
- ⁵⁹ Katz, *De Christelijk-Historische Vrouwen*, 126.
- ⁶⁰ AT, inv.nr. 84 Aantekeningen opgesteld na de verkiezingen van 1937.

⁶¹ *Koningin en Vaderland* 6, 13 april en 4 mei 1935.

⁶² H.W. von der Dunk (red.), *In de schaduw van de depressie. De NSB en de verkiezingen in de jaren dertig* (Alphen aan den Rijn 1982).

Hoofdstuk 9

¹ NA-AT, inv.nr. 93 Rondschrifven Tilanus 3 juni 1940.

² W. ten Have, *De Nederlandse Unie. Aanpassing, vernieuwing en confrontatie in bezettingstijd 1940-1941* (Amsterdam 1999) 21-78.

³ Hij ondertekende ook het *Manifest tot eendracht* waarmee een aantal deelnemers in juli 1939 in de openbaarheid trad.

⁴ Ten Have, *De Nederlandse Unie*, 74, 139.

⁵ Ibidem, 204.

⁶ Ibidem, 223, 497.

⁷ Ibidem, 183, 189.

⁸ NA-AT, inv.nr. 93 Rondschrifven 20 juli 1940.

⁹ NA-AT, inv.nr. 93 Rondzendbrief z.d. (begin augustus 1940). B. Woelderink opert de mogelijkheid dat het hier een concept betreft voor de circulaire van het DB van 6 augustus 1940. B. Woelderink, 'Uit de geschiedenis van de CHU in de jaren 1940-1945', *Christelijk Historisch Tijdschrift* 25 (1980) 138-152.

¹⁰ NA-AT, inv.nr. 94 Circulaire DB 6 augustus 1940.

¹¹ NA-AT, inv.nr. 7 Weergave vraaggesprek Tilanus met RIOD over de houding van Colijn in de eerste dagen van de bezetting 20 april 1950.

¹² Langeveld, *Hendrikus Colijn. II*, 540.

¹³ NA-AT, inv.nr. 7 Weergave vraaggesprek Tilanus met RIOD over de houding van Colijn in de eerste dagen van de bezetting 20 april 1950.

¹⁴ NA-AT, inv.nr. 133 Fractienotulen. Tilanus heeft deze notulen na 1939 aangevuld met documentatie en opmerkingen.

¹⁵ Langeveld, *Hendrikus Colijn, II*, 519-523, 542.

¹⁶ Ten Have, *De Nederlandse Unie*, 354, 358.

¹⁷ Ibidem, 361-362.

¹⁸ NA-ACHU, inv.nr. 398 Circulaire nr. 3 G.E. van Walsum 10 maart 1941.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ NA-ACHU, inv.nr. 398 Tweede Rondzendbrief 2 januari 1941 van G.E. van Walsum.

²¹ NA-ACHU, inv.nr.398 Circulaire 10 maart 1941.

²² NA-AT, inv.nr. 93 Rondzendbrief Tilanus z.d. (1940).

²³ NA-ACHU, inv.nr. 398 Tweede Rondzendbrief 2 januari 1941.

²⁴ Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie, II*, 31.

²⁵ Wieten, *Dagblad en Doorbraak*, 170-173.

²⁶ NA-AT, inv.nr.104 Aantekening m.b.t. geschiedenis na 7 oktober 1940.

²⁷ NA-AT, inv.nr. 93 Rondschrifven Tilanus 20 juli 1940.

²⁸ NA-ACHU, inv.nr. 398 Eerste rondzendbrief 20 november 1940.

²⁹ Ibidem.

³⁰ Ibidem.

³¹ NA-ACHU, inv.nr.398 Circulaire 19 juni 1941.

³² NA-AT, inv.nr.104 Aantekeningen m.b.t. geschiedenis na 7 oktober 1940.

³³ Ibidem.

³⁴ NA-AT, inv.nr. 98 Brieven z.d J. Kroles (Ermelo); brief D. de K. 28 mei 1942 (Zetten).

³⁵ NA-AT, inv.nr. 98 Brieven. P. Jouwsma 21 juni 1942 aan Tilanus; Tilanus aan Jouwsma 8 juli 1942.

³⁶ NA-AT, inv.nr. 98 Brieven. Brief M. Wilbrink de Jonge 4 juli 1942 aan Tilanus.

³⁷ Van Osch, *Jonkheer D.J. de Geer*, 352, 359-360, 385, 397.

³⁸ Ibidem, 402-411.

³⁹ Cees Fasseur, *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas* (Amersfoort 2001) 300-303.

⁴⁰ NA-ACHU, inv.nr. 398 Aan de leden der CH kiesverenigingen in Den Haag 28 februari 1941.

⁴¹ NA-ACHU, inv.nr. 398 Circulaire 10 maart 1941.

⁴² Wieten, *Dagblad en Doorbraak*, 389.

⁴³ Ibidem, 163.

⁴⁴ J. Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging (NVB)* (Deven-

ter 1978); Madelon de Keizer, *De gijzelaars van Sint Michielsgestel. Een eliteberaad in oorlogstijd* (z.p. 1979).

⁴⁵ Bank, *Opkomst en ondergang*, 31-33.

⁴⁶ De Keizer, *De gijzelaars van Sint Michielsgestel*, 152.

⁴⁷ Wieten, *Dagblad en doorbraak*, 174.

⁴⁸ Puchinger, *Tilanus vertelde mij zijn leven*, 225-226.

⁴⁹ De Keizer, *De gijzelaars*, 114-116.

⁵⁰ NA-AT, inv.nr.9 Brief 9 mei 1945 G.E. van Walsum aan hoofdbestuur CHU.

⁵¹ Tilanus ondernam tijdens de vergadering van commissarissen op 20 juli nog een vergeefse poging de klok terug te draaien, maar de meerderheid voelde daar niets voor. Tilanus trok daaruit de consequenties en diende op 13 augustus zijn ontslag als commissaris in.

⁵² NA-AT, inv.nr. 56, 15-17 april 1945 Politieke partijen sinds het begin van de bezetting.

⁵³ NA-AT, inv.nr. 56, 8 mei 1945 Dagelijks Bestuur aan vrienden en geestverwanten.

⁵⁴ NA-AT, inv.nr. 6 Circulaire 26 mei 1945 J. de Ruiter secretaris kamerkringbestuur Kamerkring Leeuwarden.

⁵⁵ NA-AT, inv.nr. 4 Conceptbrief 11 juni 1945 Tilanus aan Haitjema.

⁵⁶ NA-AT, inv.nr. 41. Redevoering 16 juni 1945 te Den Haag en 8 september te Rotterdam.

⁵⁷ NA-AT, inv.nr. 99 Circulaire Tilanus 18 juni 1945.

⁵⁸ NA-AB, inv.nr. 3 Notulen Dagelijks Bestuur 13 juli 1945.

⁵⁹ *Koningin en Vaderland* 28 juli 1945.

⁶⁰ *Koningin en Vaderland* 4 augustus 1945.

⁶¹ Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie, II*, 34-35.

⁶² NA-AB, inv.nr. 3 Notulen HB 17 augustus 1945.

⁶³ NA-DB, inv.nr. 3 Notulen DB 12 september 1945.

⁶⁴ NA-AT, inv.nr. 103 Samenwerking ARP 1945-1946. Bekendmaking.

⁶⁵ NA-AT, inv.nr.103 Map briefwisseling

⁶⁶ NA-AB, inv.nr. 3 Notulen HB 14 januari 1946.

⁶⁷ NA-AT, inv.nr. 103 Gedrukt schrijven Comité der 49 aan HB.

⁶⁸ Bank, *Opkomst en ondergang*, 168, 180.

⁶⁹ Zwart, *Gods wil in Nederland*, 185.

⁷⁰ Bank, *Opkomst en ondergang*, 173-174, 192-193. De resultaten werden vanaf december in *Elseviers Weekblad* gepubliceerd.

⁷¹ Bank, *Opkomst en ondergang*, 210-211.

⁷² Bij de beroepen werd geen onderscheid naar partijvoorkeur gemaakt.

⁷³ *Koningin en Vaderland* 21 december 1945.

⁷⁴ *Koningin en Vaderland* 8 maart 1946.

⁷⁵ Wttewaall van Stoetwegen, *De freule vertelt*, 107; Wieten, *Dagblad en Doorbraak*, 209.

⁷⁶ *Koningin en Vaderland* 15 februari 1946.

⁷⁷ NA-AT, inv.nr. 103 23 maart 1946 Aankondiging namens het Voorlopig Moderamen der 'Vrij Christelijk-Historischen'.

⁷⁸ NA-AT, inv.nr. 104 Urgentieprogram september 1945; inv.nr. 29 artikel verkiezingen april 1946.

⁷⁹ NA-AB, inv.nr. 13 Kiesverenigingen 1945-1950 brief 19 april 1946 NIPO aan Beernink.

⁸⁰ In 1937 bestaande uit SDAP, VDB en CDU.

⁸¹ Partij van de Vrijheid. In 1937 Liberale Staatspartij.

⁸² Wttewaall van Stoetwegen, *De freule vertelt*, 112-115; Puchinger, *Tilanus vertelde mij zijn leven*, 249.

⁸³ *Koningin en Vaderland* 28 juni 1946.

⁸⁴ Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging*, 263.

⁸⁵ Wttewaall van Stoetwegen, *De freule vertelt*, 112-115.

⁸⁶ Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie, II*, 42.

⁸⁷ Zwart, *Gods wil in Nederland*, 185-189.

⁸⁸ Puchinger, *Tilanus vertelde mij zijn leven*, 224-225; Wttewaall van Stoetwegen, *De freule vertelt*, 106-107.

⁸⁹ NA-AT, inv.nr. 103 Map Samenwerking ARP 1945-1946 Bekendmaking.

⁹⁰ AGD-AKD, inv.nr. 2 Notulen ledenvergadering 3 augustus 1945.

⁹¹ AGD-AKD, inv.nr. 9 Notulen bestuursvergadering 28 september 1945.

⁹² AGD-AKD, inv.nr. 38 Ingekomen Stukken, Manifest *De Nieuwe Nederlander* november 1945.

- ⁹³ AGD-AKD, inv.nr. 2 Notulen ledenvergadering 16 november 1945.
- ⁹⁴ AGD-AKD, inv.nr. 38 Ingekomen Stukken conceptbrief Snijders aan Tilanus 22 november 1945.
- ⁹⁵ AGD-AKD, inv.nr. 38 Ingekomen Stukken brief 28 november 1945 Tilanus.
- ⁹⁶ AGD-AKD, inv.nr. 9 Notulen bestuursvergadering 14 januari 1946.
- ⁹⁷ AGD-AKD, inv.nr. 9 Notulen bestuursvergadering 8 maart 1946; inv.nr. 2 Notulen ledenvergadering 14 maart 1946.
- ⁹⁸ AGD-AKD, inv.nr. 9 Notulen bestuursvergadering 8 maart 1946.
- ⁹⁹ AGD-AKD, inv.nr. 9 Notulen bestuursvergadering 29 maart 1946.
- ¹⁰⁰ Ibidem.
- ¹⁰¹ AGD-AKD, inv.nr. 9 Notulen bestuursvergadering 2 mei 1946.
- ¹⁰² AGD-AKD, inv.nr. 2 Notulen ledenvergadering 7 mei 1946.
- ¹⁰³ *Koningin en Vaderland* 25 januari 1946
- ¹⁰⁴ *De Christelijk-Historische Nederlander* 5 december 1946; *De Nederlander* 3, 9 en 11 december 1946.
- ¹⁰⁵ *De Nederlander* 26 november en 2 december 1946.
- ¹⁰⁶ *De Nederlander* 5 december 1946.
- ¹⁰⁷ *De Nederlander* 14 december 1946.
- ¹⁰⁸ R.J.J. Stevens, 'Een (buiten)parlementaire lobby. Het Nationaal Comité Handhaving Rijkseenheid 1946-1950', *Politieke Opstellen* 15-16 (1995-1996) 113-135.
- ¹⁰⁹ *Koningin en Vaderland* 1 augustus 1947.
- ¹¹⁰ *Koningin en Vaderland* 3 oktober 1947.
- ¹¹¹ NA-AT, inv.nr. 108 Kamerverkiezing 1948, redevoering 31 maart 1948.
- ¹¹² *Koningin en Vaderland* 14 en 21 mei 1948
- ¹¹³ NA-AT, inv.nr. 113 Algemene Vergadering 1949; *Koningin en Vaderland* 28 oktober 1949.
- ¹¹⁴ *Koningin en Vaderland* 26 augustus 1949.
- ¹¹⁵ NA-AKI, inv.nr. 14 Verslag van de bijzonder algemene vergadering 29 oktober 1949.
- ¹¹⁶ Ibidem.
- ¹¹⁷ NA-AT, inv.nr. 6 Brief 14 november 1949 J. Kalt aan Tilanus.
- ¹¹⁸ NA-AT, inv.nr. 4 Brief 6 december 1949 C. den Brave (Zaandam) aan Tilanus

- ¹¹⁹ NA-AT, inv.nr. 4 Brief z.d. B. Brongers ea. aan Tilanus
- ¹²⁰ NA-AT, inv.nr. 6 Brief 22 november 1949 H. Lier (Zutphen) aan Tilanus
- ¹²¹ NA-AT, inv.nr. 4 Brief 17 december 1949 CH Kiesvereniging Ridderkerk aan Tilanus.
- ¹²² NA-AT, inv.nr. 4 Brief z.d. afdeling 's Gravenhage III aan Tilanus; Open brief 30 november 1949 afdeling Alkmaar aan het hoofdbestuur.
- ¹²³ C. Gerretson, *Tilanus contra de Christelijk-Historische Unie. Democratische beginselpartij of autoritaire leiderspartij?* (Utrecht 1950).
- ¹²⁴ Zwart, 'Gerretson contra Tilanus, 44-45.
- ¹²⁵ *Koningin en Vaderland* 25 januari 1946.
- ¹²⁶ *Koningin en Vaderland* 23 januari 1948.
- ¹²⁷ *Koningin en Vaderland* 22 april 1949.
- ¹²⁸ *Koningin en Vaderland* 20 mei 1949.
- ¹²⁹ *Koningin en Vaderland* 30 juni en 28 juli 1950.
- ¹³⁰ *Koningin en Vaderland* 28 juli 1950.
- ¹³¹ *Koningin en Vaderland* 4 augustus 1950.
- ¹³² NA-AB, inv.nr. 5 Brief 6 maart 1950 aan hoofdbestuur CHU.

Hoofdstuk 10

- ¹ NA-AB, inv.nr. 13 Activiteiten kiesverenigingen.
- ² *Nieuwe Dokkumer Courant* 1 november 1957.
- ³ AGD-AKD, inv.nr. 26 Ingekomen Stukken 1947-1950, aankondiging Provinciale Uniedag Zuid-Holland.
- ⁴ NA-AB, inv.nr. 10 Centrale Pers en Propaganda Commissie, notulen 4 september 1954. In 1936 was een eerste propaganda-commissie opgericht en kort na de bevrijding een tweede, maar geen van beide hadden de verwachtingen waar kunnen maken.
- ⁵ NA-AB, inv.nr. 20 Map mededelingen Uniebureau, aankondigingen september 1954; rondschriften 17 december 1954.
- ⁶ NA-AB, inv.nr. 10 Centrale Pers- en Propaganda Commissie, notulen 4 september 1954.
- ⁷ NA-AB, inv.nr. 18 Radio en televisie; radiorede J.W. van Gelder 11 juni 1959.

- ⁸ *Koningin en Vaderland* 15 april 1955.
- ⁹ NA-AB, inv.nr. 22 Brief 3 juni 1959
G. Swaan aan Beernink.
- ¹⁰ *Koningin en Vaderland* 15 april 1955.
- ¹¹ NA-ACHU, inv.nr. 191 Rondschriften
16 maart 1959 dagelijks bestuur aan kiesverenigingen.
- ¹² AGD-AKD, inv.nr. 29 Ingekomen Stukken 6 en 27 maart 1963; *Binding* mei 1963.
- ¹³ *Koningin en Vaderland* 3 augustus 1956, Driedaagse der C.H.U. weer uitstekend geslaagd.
- ¹⁴ *Binding* september 1957.
- ¹⁵ NA-AB, inv.nr. 13 Activiteiten kiesverenigingen; uitnodiging 19 januari en 20 september 1956.
- ¹⁶ *Koningin en Vaderland* 1 februari 1957.
- ¹⁷ *Binding* maart 1964
- ¹⁸ In 1952 behaalde de CHU in Delft bij de Kamerverkiezingen 2471 stemmen terwijl er 266 leden waren. In 1956 bedroeg dat respectievelijk 2445 stemmen en 256 leden.
- ¹⁹ AGD-AKD, inv.nr. 2 Notulen ledenvergadering 7 maart 1946.
- ²⁰ AGD-AKD, inv.nr. 3 Notulen ledenvergadering 8 februari 1955.
- ²¹ AGD-AKD, inv.nr. 9 Notulen bestuursvergadering 11 november 1946.
- ²² AGD-AKD, inv.nr. 3 Notulen ledenvergadering 5 en 15 november 1951.
- ²³ AGD-AKD, inv.nr. 3 Notulen ledenvergadering 21 april 1950.
- ²⁴ *Delftsche Courant* 10 april 1957; archief Delft inv.nr. 28 Ingekomen Stukken, brief aan cabaretgezelschap Confetti 1 november 1960.
- ²⁵ *Nieuwe Haagsche Courant* 30 januari 1962.
- ²⁶ AGD-AKD, inv.nr. 9 Notulen bestuursvergadering 17 en 28 juni 1946 en 4 juni 1948.
- ²⁷ AGD-AKD, inv.nr. 9 Notulen ledenvergadering 4 juni 1948; inv.nr. 26 ingekomen stukken 11 juni 1948 vertrouwelijke circulaire Beernink namens het dagelijks bestuur.
- ²⁸ AGD-AKD, inv.nr. 2 Notulen ledenvergadering 17 juni 1946.
- ²⁹ AGD-AKD, inv.nr. 9 Notulen bestuursvergadering 11 november 1946 en 17 februari 1947.
- ³⁰ AGD-AKD, inv.nr. 9 Notulen bestuursvergadering 2 oktober 1958.
- ³¹ AGD-AKD, inv.nr. 27 Ingekomen stukken, brief 22 november 1952 AR Kiesvereniging Nederland en Oranje aan CHU.
- ³² *Delftsche Courant* 10 april 1957.
- ³³ AGD-AKD, inv.nr. 9 Notulen bestuursvergadering 11 oktober 1957; inv.nr. 3 Notulen ledenvergadering 17 november 1957.
- ³⁴ NA-AB, inv.nr. 20 Map mededelingen Uniebureau, circulaire 13 november 1959.
- ³⁵ *Binding* november 1963
- ³⁶ A.B.L. de Jonge, 'Laatste CHJO-voorzitter over CH-jongeren in 1946-'47', in: Van Dulst (red.), *Herinneringen aan de Unie*, 81-84.
- ³⁷ *Jaarboekje C.H.U.* 1955-1956.
- ³⁸ NA-ACHJO, inv.nr. 143 Groepswerk. Rapport 'Hoe meer en beter groepswerk?'
- ³⁹ NA-ACHJO, inv.nr. 139 Brief 27 februari 1959 J. v.d. Berg.
- ⁴⁰ NA-ACHJO, inv.nr. 137 Jaarverslag provinciaal bestuur CHJG Overijssel 1961.
- ⁴¹ NA-ACHJO, inv.nr. 137 Ingezonden enquêteformulieren 1961.
- ⁴² Veldhuijzen, *Wat bezielde die vrouwen?* 3, 11; Wttewaall van Stoetwegen, *De freule vertelt*, 84-85.
- ⁴³ J. Schokking, *De vrouw in de Nederlandse politiek. Een inleidend onderzoek* (Assen 1958) 177. Zie voor een overzicht ook Hella van de Velde, *Vrouwen van de partij. De integratie van vrouwen in politieke partijen in Nederland, 1919-1990* (Leiden 1994) en J. Veldhuijzen, *Wat bezielde die vrouwen?*
- ⁴⁴ Van de Velde, *Vrouwen van de partij*, 52.
- ⁴⁵ *Jaarboekje C.H.U.* 1955-1956.
- ⁴⁶ NA-AVC, inv.nr. 6 Ingekomen Stukken 1954.
- ⁴⁷ Schokking, *De vrouw in de Nederlandse politiek*, 177-179.
- ⁴⁸ Ibidem.
- ⁴⁹ Statuten van de Centrale van Christelijk-Historische Vrouwen; artikel 3.
- ⁵⁰ C. Wttewaall van Stoetwegen, 'Rol en betekenis van de CH-vrouwen', in: Van Dulst (red.), *Herinneringen aan de Unie*, 85-88.
- ⁵¹ Wttewaall van Stoetwegen, *De freule vertelt*, 282.

⁵² NA-AB, inv.nr. 10 Centrale CH Vrouwen- en Vrijwilligersgroepen, brief 30 januari 1950 vrouwen- groep Assen aan het hoofdbestuur.

⁵³ Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie, II*, 109-110.

⁵⁴ Van Spanning noemt als oorzaken dat in de Unie op nationaal niveau als gevolg van de Doorbraak een gebrek aan ministeri-abel kader bestond, terwijl door de gedecen- traliseerde organisatiestructuur geschikte per- sonen die op plaatselijk of regionaal niveau actief waren bij de top onbekend bleven. Deze verklaringen overtuigen echter niet, omdat het bijvoorbeeld zou betekenen dat een buitenstaander als Romme meer kennis zou hebben bezeten over ministeriële per- sonen dan de CHU-top. H. van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie, II*, 110.

⁵⁵ *Koningin en Vaderland* 15 juni 1956.

⁵⁶ J. van Merriënboer en J. Pekelder, 'Bre- de basis in een noodwoning. Verkiezingen, formatie en samenstelling van het kabinet- Drees IV', in: Jan Willem Brouwer en Pe- ter van der Heiden (red.), *Het kabinet Drees IV en het kabinet Beel II. Het einde van de rooms-rode coalitie* (Den Haag 2004) 1-56, aldaar 22.

⁵⁷ NA-AB, inv.nr. 18 Radio en televisie; re- devoering Van Gelder 4 februari 1959.

⁵⁸ *Koningin en Vaderland* 20 februari 1959.

⁵⁹ *Koningin en Vaderland* 17 april 1959.

⁶⁰ Ibidem.

⁶¹ Alexander van Kessel, 'Van brede basis naar centrumrechts. Verkiezingen, formatie en samenstelling van het kabinet-De Quay', in: J.W. Brouwer en J. Ramakers (red.), *Het kabinet-De Quay 1959-1963. Rege- ren zonder rood* (Amsterdam 2007) 13-44, al- daar 28-30.

⁶² *Koningin en Vaderland* 8 mei 1959.

⁶³ *Koningin en Vaderland* 5 juni 1959

⁶⁴ Bijvoorbeeld Eerste Kamerlid J. Reijers in *Koningin en Vaderland* 28 juni 1946. Ook Eerste Kamerlid W.F. Lichtenauer in een brief aan secretaris J.W. van Gelder; NA-AB, inv.nr. 17 Verkiezingen 1959 brief 22 december 1958 W.F. Lichtenauer aan J.W. van Gelder.

⁶⁵ W. Derksen en M.L. van der Sande, 'Van magistraat tot modaal bestuurder', in:

idem (red.), *De burgemeester*, 213-262.

⁶⁶ Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie, II*, 66-67, 292.

⁶⁷ De belangrijkste bronnen voor het kie- zersgedrag uit de jaren 1950 en vroege jaren 1960 zijn de enquêtes die geregeld door het NIPO werden gehouden. Daarnaast voerde het NIPO in 1954 een groot onderzoek uit in opdracht van de staatscommissie-J. Don- ner die advies moest uitbrengen over onder andere het kiesstelsel. Het probleem dat veel van deze onderzoeken onderling niet al- tijd makkelijk te vergelijken zijn, is voor een groot deel uit de wereld geholpen door de politicoloog Van Holsteyn die gegevens uit 1948, 1952 en 1956 onder één noemer heeft gebracht. Deze gegevens vormen de basis voor deze paragraaf; J.J. de Jong, *Over- heid en onderdaan* (Wageningen 1956); staatscommissie van Advies inzake het Kies- stelsel en Wettelijke Regeling der Politieke Partijen. Het verzamelde materiaal werd ge- publiceerd in *De Nederlandse kiezer. Een on- derzoek naar zijn gedragingen en opvattingen* ('s Gravenhage 1956); J.J.M. van Holsteyn, *Het woord is aan de kiezer. Een beschouwing over verkiezingen en stemgedrag aan de hand van open vragen* (Leiden 1994).

⁶⁸ Van Holsteyn, *Het woord is aan de kie- zer*, 119.

⁶⁹ De Jong, *Overheid en onderdaan*, 201- 202.

⁷⁰ Ibidem.

⁷¹ *Binding* januari 1957, F. Goudzwaard, 'Zij voeren niets uit'.

⁷² NA-AB, inv.nr. 10 Centrale Pers- en Propaganda-Commissie, circulaire 24 febru- ari 1955; *Trouw* 10 november 1956.

⁷³ *Binding* januari 1957.

⁷⁴ *Koningin en Vaderland* 6 april 1956.

⁷⁵ Hierop zal in het volgende hoofdstuk worden ingegaan.

⁷⁶ NA-ACHU, inv.nr. 104 Brief 10 august- us 1956 Th. Vroegop aan G. Thesing pen- ningmeester Kiesvereniging Alkmaar.

⁷⁷ *Koningin en Vaderland* 13 februari 1959.

⁷⁸ *Koningin en Vaderland* 25 mei en 1 juni 1956.

⁷⁹ *Koningin en Vaderland* 25 mei en 1 juni 1956.

- ⁸⁰ Tilanus, *Twaalf CH-karakteristieken*, 13.
- ⁸¹ *Koningin en Vaderland* 10 februari 1956, L. Krol, 'Is de C.H.U. een confessionele partij?'
- ⁸² Kerkbezoek werd in het onderzoek gedefinieerd als minimaal een bezoek aan de kerk in de week voorafgaande aan de enquête.
- ⁸³ B.J. Udink, *Tekst en uitleg. Over sturen en gestuurd worden, ervaringen in politiek en bedrijf* (Baarn 1986) 54-55.
- ⁸⁴ E. Meijering, *Het Nederlands christendom in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2007) 365-366.
- ⁸⁵ Meijering, *Het Nederlands christendom*, 392.
- ⁸⁶ *Koningin en Vaderland* 8 april 1955.
- ⁸⁷ *De Jonge Nederlander* 11 juni 1955.
- ⁸⁸ Meijering, *Het Nederlands christendom*, 378-379.
- ⁸⁹ Calmeyer, *Herinneringen*, 23-25, 32-34.
- ⁹⁰ Ibidem, 38-40.
- ⁹¹ *Koningin en Vaderland* 20 maart 1959.
- ⁹² *Jaarboekje C.H.U.* 1958.
- ⁹³ AGD-AKD, inv.nr.9 Notulen bestuursvergaderingen 10 februari 1959.
- ⁹⁴ NA-AB, inv.nr. 10 Centrale Pers- en Propaganda-Commissie, korte samenvatting vergadering 6 januari 1955 van de commissie met afgevaardigden der grote steden.
- ⁹⁵ *Trouw* 10 november 1956.
- ⁹⁶ NA-ACHU, inv.nr. 309 Notulen propagandacommissie 1956-1958, 7 december 1956.
- ⁹⁷ *Koningin en Vaderland* 27 maart en 17 april 1959.
- ⁹⁸ *Koningin en Vaderland* 20 januari 1956.
- ⁹⁹ *Binding* juli-augustus 1956. De gematigde reacties van onder anderen Tilanus kwamen uit twee motieven voort. Ten eerste werd het mandement als een zaak van katholieken beschouwd waarmee andersdenkenden zich niet moesten bemoeien en ten tweede ondersteunde het mandement het principe van christelijke partijvorming.
- ¹⁰⁰ Zwart, *Gods wil in Nederland*, 207-208.
- ¹⁰¹ 'Enige beschouwingen over de huidige plaats der Christelijk-Historische Unie', *Christelijk Historisch Tijdschrift* 3 (1958) 3; *Een getuigenis. Waarom wij Christelijk-Historisch. zijn en blijven* ('s Gravenhage 1958).

¹⁰² 'Enige beschouwingen', 12.

¹⁰³ Ibidem, 13.

Hoofdstuk 11

¹ NA-AB, inv.nr. 18 Radiorede J.W. van Gelder 12 november 1959.

² A. van Kessel, *Ruggen recht, heren!* *Hoe de Nederlandse christen-democraten het tegenover hun Duitse geestverwanten aflegden in het debat over het profiel van de Europese Volkspartij* (Hilversum 2003) 63.

³ De passage over de NEI is gebaseerd op Van Kessel, *Ruggen recht, heren!*, 18-19, 31-32, 37-42.

⁴ Geciteerd in: Van Kessel, *Ruggen recht, heren!*, 38.

⁵ *Binding* juli/augustus 1961.

⁶ Ibidem, januari 1963.

⁷ Ibidem, juli/augustus 1961.

⁸ Ibidem, januari 1962.

⁹ NA-AB, inv.nr. 7 bijlagen vergaderingen DB 27 januari 1962.

¹⁰ Zwart, *Gods wil in Nederland*, 215-218.

¹¹ De passage over de Vriendenkring is gebaseerd op H. van Sparring, 'De Vriendenkring AR/CH', *Christelijk-Historisch Tijdschrift* 25 (1980) 168-188.

¹² *Binding* januari 1963.

¹³ Ibidem, januari 1963; januari 1964, 'De vraag is, of wij de tekenen der tijden verstaan.'

¹⁴ *Koningin en Vaderland* 20 april 1956.

¹⁵ *Binding* maart en juli/augustus 1961.

¹⁶ Ibidem, juli/augustus 1961.

¹⁷ *Christelijk Historisch Weekblad* 7 en 21 februari 1964.

¹⁸ Ibidem, 7 februari 1964.

¹⁹ Ibidem, 21 februari 1964.

²⁰ *Binding* maart 1965.

²¹ Ibidem, maart 1966; Tilanus, *Twaalf CH-karakteristieken*.

²² *Binding* april 1966.

²³ NA-AB, inv.nr. 8 notulen dagelijks bestuur 28 oktober 1966.

²⁴ 'Duidelijke afwijzing', *Christelijk Historisch Weekblad* 8 april 1966.

²⁵ Meijering, *Het Nederlandse christendom*, 401-430.

²⁶ J. Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*.

Nederland in de jaren zestig (Amsterdam 1995) 92-93.

²⁷ P. de Rooy, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Amsterdam 2002) 250; Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie, II*, 274-275.

²⁸ *Christelijk Historisch Weekblad* 28 januari 1966.

²⁹ P. Elderenbosch, 'Een partij met de bijbel?', *Christelijk Historisch Tijdschrift* 13 (1967) 14-18.

³⁰ Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*, 10-15, 209-213.

³¹ Ibidem, 20, 134-135, 156-158, 212.

³² Ibidem, 100-101; E. Meijering, *Het Nederlandse christendom in de twintigste eeuw*, 423.

³³ *Christelijk Historisch Weekblad* 20 januari 1967, Verkiezingsnummer.

³⁴ Ibidem, 3 februari 1967.

³⁵ J.T. Mellema, 'Rekening houdend met de jongere generatie', *De Nederlander* 3 maart 1967.

³⁶ Ibidem.

³⁷ J.W. van Gelder, 'Gebrek aan élan', *Christelijk Historisch Weekblad* 24 februari 1967.

³⁸ *De Jonge Nederlander* februari/maart 1967.

³⁹ Ibidem, april 1967; januari 1968, Van de voorzitter.

⁴⁰ *Christelijk Historisch Weekblad* 24 februari 1967.

⁴¹ Ibidem, 17 en 24 februari 1967.

⁴² Ibidem, 10 maart 1967.

⁴³ NA-AB, inv.nr. 8 Notulen dagelijks bestuur 24 februari 1967.

⁴⁴ *Christelijk Historisch Weekblad* 21 april 1967, brochure CHJO.

⁴⁵ *Christelijk Historisch Tijdschrift* 13 (1967) oktober-november 1967, Evangelie en politiek.

⁴⁶ *Binding* 13 (1967) november 1967, rapport commissie-Scholten.

⁴⁷ Ibidem, 13 (1967) november 1967.

⁴⁸ *De Jonge Nederlander* 35 (1968) januari 1968.

⁴⁹ Ibidem; Archief CHU, inv.nr. 348 Algemene Vergadering 17 en 18 mei 1968, Jaarverslag CHJO 1967.

⁵⁰ De commissie voor het ontwerpen van een beginselprogram bestond uit J.W. Beerekamp, E. Bleumink, G. van Leyenhorst en H.A. Schuring. De commissie voor het ontwerpen van een politiek werkprogram bestond uit C. Blankestijn, E. Bleumink, C.A. Bos, jhr. L.E. de Geer van Oudegein en D. Schouten.

⁵¹ Archief CHU, inv.nr. 348 Algemene Vergadering 17 mei 1969, Jaarverslag CHU 1968.

⁵² *Christelijk Historisch Weekblad* 28 april 1967.

⁵³ Ten Napel, 'Een eigen weg'.

⁵⁴ Ten Napel, 'Een eigen weg', 121-124; 'Hoe is het met de partijvernieuwing gesteld?', *Christelijk-Historisch Weekblad* 14 juli 1967.

⁵⁵ Van Spanning, *In dienst van de theocratie. Korte geschiedenis van de Protestantse Unie en de Centrumsgespreksgroep in de CHU* (Zoetermeer 1994).

⁵⁶ H. de Loor, *Kerk in de samenleving. Een analyse van het spreken der Nederlandse Hervormde kerk sedert 1945* (Baarn 1970) 192-194.

⁵⁷ *De Nederlander* 27 februari 1970.

⁵⁸ Ibidem.

⁵⁹ *De Nederlander* 30 mei 1970; H. van Spanning, *In dienst van de theocratie*,

⁶⁰ Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie, II*, 329.

⁶¹ A. F.N. Lekkerkerker, 'Theologische achtergronden van het C.H.-beginselprogram', *Christelijk-Historisch Tijdschrift* 16 (1970) 1-8.

⁶² Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie, II*, 342-344.

⁶³ *De Nederlander* 27 februari, 13 maart en 30 mei 1970.

⁶⁴ Ibidem, 5 juni 1970.

⁶⁵ Ibidem, 3 juli 1970.

⁶⁶ Ibidem, 19 juni 1970.

⁶⁷ Ten Napel, 'Een eigen weg', 146-147; Van Spanning, *In dienst van de theocratie*, 110; Archief CHU, inv.nr. 348 Algemene Vergadering 18 mei 1968.

⁶⁸ Ten Napel, 'Een eigen weg', 161.

⁶⁹ *De Nederlander* 30 mei 1970.

⁷⁰ Formeel minister zonder portefeuille, be-

last met de aangelegenheden betreffende de hulp aan ontwikkelingslanden.

⁷¹ *Stakkato* 1 (1970) juni 1970.

⁷² Udink, *Tekst en uitleg*, 125.

⁷³ Ibidem, 133-143.

⁷⁴ Ibidem, 153-158.

⁷⁵ *De Nederlander* 7 mei 1971.

⁷⁶ Ibidem, 26 juni 1970.

⁷⁷ Freule Wttewaall van Stoetwegen, de enige vrouw in de CHU-fractie, had zich niet herkiesbaar gesteld.

⁷⁸ Centrumgespreksgroep, *Aan de leden van de chr. historische kiesverenigingen* (Vlaardingen 9 januari 1971).

⁷⁹ *Haagse Post* 20 januari 1971. Achteraf bleken de geruchten overigens niet onjuist. Huijsen zou enkele jaren later de eerste parlementariër zijn die openlijk voor zijn homoseksualiteit uitkwam. De CHU had hij intussen al verlaten.

⁸⁰ *De Nederlander* 9 april 1971.

⁸¹ *Stakkato* 2 (1971) januari 1971; *De Nederlander* 12 februari 1971.

⁸² Van Spanning, *In dienst van de theocratie*, 130-131.

⁸³ Archief CHU, inv.nr. 229 open brief Centrale.

⁸⁴ *De Nederlander* 5 maart 1971.

⁸⁵ *De Nederlander* 19 februari; *Stakkato* 2 (1971) februari/maart 1971.

⁸⁶ *Stakkato* 2 (1971) februari/maart 1971.

⁸⁷ *De Nederlander* 19 februari 1971.

⁸⁸ *Stakkato* 2 (1971) maart 1971.

⁸⁹ *De Nederlander* 9 april 1971; *Stakkato* 2 (1971) april 1971.

⁹⁰ *De Nederlander* 7 mei 1971.

⁹¹ H. K.J. Beernink, 'De toekomst van de Christelijk-Historische Unie', *Christelijk Historisch Tijdschrift* 16 (1971) 6, 2-9.

⁹² Ibidem.

⁹³ Van de Velde, *Vrouwen van de partij*, 60.

⁹⁴ Van Spanning, *In dienst van de theocratie*, 138.

⁹⁵ AGD, inv.nr. 4 Notulen ledenvergadering 12 januari, 24 februari en 27 oktober 1966.

⁹⁶ AGD, inv.nr. 30 Ingekomen Stukken, brief 10 januari 1968 voorzitter Huijsen en secretaris A. Zoutewelle aan de leden van de afdeling Delft.

⁹⁷ Ibidem.

⁹⁸ AGD, inv.nr. 11 Notulen bestuursvergadering 7 maart 1968.

⁹⁹ AGD, inv.nr. 31 Ingekomen Stukken 26 september 1968.

¹⁰⁰ AGD, inv.nr. 4 Notulen ledenvergadering 13 mei 1969; inv.nr. 31 Ingekomen Stukken; brief 11 maart 1969 bestuur afdeling Delft aan de besturen van de Delftse verenigingen.

¹⁰¹ AGD, inv.nr. 4 Notulen ledenvergadering 10 september 1970.

¹⁰² AGD, inv.nr. 31 Ingekomen Stukken 26 september 1968 (en hierbij later toegevoegde stukken).

¹⁰³ AGD, inv.nr. 4 Notulen ledenvergadering 13 mei 1969; *Delftsche Courant* 14 mei 1969.

¹⁰⁴ AGD, inv.nr. 32 Ingekomen Stukken 3 mei 1971.

¹⁰⁵ *Delftsche Courant* 26 april 1971.

¹⁰⁶ AGD, inv.nr. 12 Notulen ledenvergadering 28 maart 1972, Jaarverslag 1971.

¹⁰⁷ AGD, inv.nr. 33 Ingekomen Stukken; brief 21 februari 1974 secretaris R.W. van Dijk aan bestuur Statenkring Delft.

¹⁰⁸ AGD, inv.nr. 29 brief 7 februari 1966 bestuur ARP en bestuur CHU aan bestuur KVP.

¹⁰⁹ AGD, inv.nr. 4 Notulen ledenvergadering 14 maart 1968 ingeplakt krantenknipsel.

¹¹⁰ AGD, inv.nr. 4 Notulen ledenvergadering 17 januari 1969.

¹¹¹ AGD, inv.nr. 30 Ingekomen Stukken; verslag eerste bijeenkomst Delftse werkgroep van 'negen' 18 december 1968.

¹¹² AGD, inv.nr. 4 Notulen ledenvergadering 31 oktober 1969, 20 april 1970, jaarverslag 1969; inv.nr. 19 Stukken verkiezingen 1934-1967.

¹¹³ AGD, inv.nr. 32 Ingekomen Stukken 7 december 1971 rondschrrijven aan alle leden van de afdeling Delft van de CHU.

¹¹⁴ AGD, inv.nr. 12 Notulen ledenvergadering 28 maart 1972, jaarverslag 1971.

Hoofdstuk 12

¹ Ten Napel, *'Een eigen weg'*, 185.

² Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie, II*, 371-373.

- ³ *De groei naar het CDA. Momenten en impressies uit dertien bewogen jaren* (Franeker 1980), 67.
- ⁴ Ten Napel, 'Een eigen weg', 197.
- ⁵ *De groei naar het CDA*, 82-83; Ten Napel, 'Een eigen weg', 209.
- ⁶ Ten Napel, 'Een eigen weg', 240, noot 120.
- ⁷ *De groei naar het CDA*, 85-86.
- ⁸ Ten Napel, 'Een eigen weg', 214.
- ⁹ Ibidem.
- ¹⁰ Van Spanning, *In dienst van de theocratie*, 141-142.
- ¹¹ Geciteerd bij Ten Napel, 'Een eigen weg', 222.
- ¹² Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie, II*, 395-396.
- ¹³ Van Spanning, *In dienst van de theocratie*, 145.
- ¹⁴ Ten Napel, 'Een eigen weg', 71, 102 noot 102. Het onderzoek uit juni werd in augustus herhaald omdat tegenstanders van de fusie de representativiteit van de enquête in twijfel hadden getrokken.
- ¹⁵ Ibidem, 113.
- ¹⁶ G. Voerman, 'De ledentallen van politieke partijen, 1945-1995', *Jaarboek DNPP 1995* (Groningen 1996) 192-206.
- ¹⁷ NA-ACHU, inv.nr. 228, brief 27 september 1972 G.H. van der Boom, secretaris Landelijke Bestuursraad, aan bestuur CHU.
- ¹⁸ NA-ACHU, inv.nr. 228, brief 23 januari 1973 O.W.A. baron van Verschuer aan bestuur CHJO.
- ¹⁹ NA-ACHU, inv.nr. 228 brief 7 maart 1973 secretaris J.L. Janssen van Raaij aan bestuur CHJO.
- ²⁰ NA-ACHU, inv.nr. 228 brief 6 november 1973 G.H. van der Boom aan bestuur CHU.
- ²¹ NA-ACHU, inv.nr. 228 brief 14 november 1974 M. Smits aan bestuur CHU; J. van den Assem, 'CHJO. Tussen Lohman en Lubbers', in: A. Klink e.a. (red.), *Nooit in het veilige midden. 60 Jaar CD-Jongerenwerk* (Franeker 1988) 11-22, aldaar 21.
- ²² NA-ACHU, inv.nr. 228 Jaarverslag CHJO 1978.
- ²³ P. Welp, 'De jongerenorganisaties van de Nederlandse politieke partijen', *Jaarboek DNPP 1998* (Groningen 1999) 199-230, aldaar 221.
- ²⁴ Van de Velde, *Vrouwen van de partij*, 61-62; Veldhuijzen, *Wat bezielde die vrouwen?*, 21-22, 25; NA-ACHU, inv.nr. 229 brief 15 februari 1973 Bestuur Centrale aan bestuur CHU.
- ²⁵ Van de Velde, *Vrouwen van de partij*, 61-63; NA-ACHU, inv.nr. 229 brief 23 januari 1973 O.W.A. baron van Verschuer aan Centrale; brief 15 februari 1973 Centrale aan bestuur CHU.
- ²⁶ Van de Velde, *Vrouwen van de partij*, 61-62.
- ²⁷ AGD, inv.nr. 33 Ingekomen stukken, Notulen vergadering Stuurgroep CDA-Delft 9 oktober 1974.
- ²⁸ AGD, inv.nr. 5 Notulen ledenvergadering 9 november 1976.
- ²⁹ AGD, inv.nr. 33 Ingekomen stukken, *Delfse CDA-Post* 10 mei 1974.
- ³⁰ AGD, archief CDA-Delft, *CDA-kontaktblad* 1 december 1978.
- ³¹ *De groei naar het CDA*, 116-117; Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie, II*, 402-403.
- ³² *De groei naar het CDA*, 126.
- ³³ Ten Napel, 'Een eigen weg', 282-284; *De groei naar het CDA*, 137.
- ³⁴ *De groei naar het CDA*, 198.
- ³⁵ Ibidem, 131-135.
- ³⁶ *De Nederlander* 12 december 1975.
- ³⁷ Ten Napel, 'Een eigen weg', 290-292.
- ³⁸ Ibidem, 297.
- ³⁹ Van Spanning, *In dienst van de theocratie*, 148.
- ⁴⁰ J. van Merriënboer, P. Bootsma en P. van Griensven, *Van Agt Biografie. Tour de force* (Amsterdam 2008) 246-248.
- ⁴¹ Ibidem, 269.

Slotwoord

- ¹ Freule Wittewaall van Stoetwegen, geciteerd in een stemadvies van de Centrum gespreksgroep, Vlaardingen, 9 januari 1971.
- ² D. Elzinga en G. Voerman, *Om de stembus. Verkiezingsaffiches 1918-1998* (Amsterdam/Antwerpen 2002) 146.
- ³ J. van den Berg en H. Molleman, *Crisis*

in de Nederlandse politiek (Alphen aan den Rijn 1974).

⁴ M. van Amerongen en I. Cornelissen, *Tegen de revolutie: het evangelie! Het Kerkvolk in de Nederlandse Politiek of: Het Einde van een Christelijke Natie* (Amsterdam/Brussel 1972) 184-186.

⁵ Naderhand zei Bolkestein zichzelf te verwijten niet te hebben ingegrepen toen de partijraad elke VVD'er die het woord 'moraliseren' nog in de mond durfde nemen, met pek en veren bedreigde. 'Ik bleef zitten en zweeg. Ik had moeten intervenieren.' Zie *Trouw* 24 mei 1997 en 26 juni 1999. Zie ook: Thijs Wöltgens, 'De straat als jaloerse god. Op weg naar een staatskerk?', in: M. ten Hooven en Th. de Wit, *Ongevenste goden. De publieke rol van religie in Nederland* (Amsterdam 2006) 222-234. De bijdragen aan de WBS-conferentie 'Geloof en politiek' staan in: *Socialisme & Democratie* 7/8, juli 2006.

Archieven

Nationaal Archief

Archief H.J.K. Beernink

Archief CHJO

Archief van de CHU 1942-1980

Archief Christelijk-Historische Vrouwencentrale

Archief Jhr. D.J. De Geer

Archief C. Frida Katz

Archief H. Kikkert

Archief Jhr. A.F. de Savornin Lohman

Archief H.W. Tilanus

Collectie J.R. Snoeck Henkemans

Archief Gemeente Delft

Archief van de kiesvereniging Delft van de Christelijk-Historische Unie 1918-1980

Archief CDA-Delft

Literatuur

- Abma, G. en Bruijn, J. de (red.), *Hoedemaker herdacht* (Baarn 1989).
- Abma, G., 'Hoe neutraal is neutraal? Hoedemaker en de politiek', in: Abma en De Bruijn (red.), *Hoedemaker herdacht*, 188-215, 196-197.
- Aerts, Remieg, Liagre Böhl, Herman de, Rooy, Piet de en Velde, Henk te, *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 1999) 179-262, aldaar 199-200.
- Algra, Hendrik, 'Mondigheid in de AR-Partij', in: *Een kleine eeuw kleine luyden. Grepen uit de geschiedenis van de ARP* (Den Haag 1975).
- Ankersmit, Frank en Klinkers, Leo, *De reformatie van de staat: parlement en regering. Deelrapport van de Nationale Conventie* (Den Haag 2006) 95-96.
- Assem, J. van den, *50 Kilometerpaaltjes C.H.J.O. 'De C.H.J.O. ziet Abraham'*. (z.p. z.j.) 7-10.
- Assem, J. van den, 'CHJO. Tussen Lohman en Lubbers', in: Ab Klink e.a. (red.), *Nooit in het veilige midden. 60 Jaar CD-Jongerenwerk* (Franeker 1988) 11-22, aldaar 21.
- Augustijn, C., 'Kuyper en de antithese', in: Augustijn en Vree, *Abraham Kuyper*, 165-183.
- Augustijn, C., 'Kerk en godsdienst 1870-1890', in: W. Bakker e.a. (red.), *De Doleantie van 1886 en haar geschiedenis* (Kampen 1986) 41-75, aldaar 49.
- Augustijn, C., Prins J.H., Woldring H.E.S. (red.), *Abraham Kuyper. Zijn invloed, zijn Volksdeel* (Delft 1987) 27.
- Augustijn, C. en Vree, J., *Abraham Kuyper: vast en veranderlijk. De ontwikkeling van zijn denken* (Zoetermeer 1998).
- Augustijn, C., 'Kuypers theologie van de samenleving', in: C. Augustijn en J. Vree, *Abraham Kuyper: vast en veranderlijk. De ontwikkeling van zijn denken* (Zoetermeer 1998) 24-54.
- Baarda, Joeke en Bleumink, Eric, 'De laatste der Mohicanen?'. *Christelijk Historisch Tijdschrift*, jrg. 18, nr. 1, 1-9.
- Bakker, W. e.a. (red.), *De Doleantie van 1886 en haar geschiedenis* (Kampen 1986) 41-75, aldaar 49.
- Bank, Jan, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging (NVB)* (Deventer 1978).
- Beernink, H.K.J., 'De laatste 35 jaar. H.W. Tilanus in de eerste jaren na 1945', in: Van Dulst (red.), *Herinneringen aan de unie* (Den Haag 1980) 13-14.

- Beernink, H.K.J., 'De toekomst van de Christelijk-Historische Unie'. *Christelijk Historisch Tijdschrift* 16 (1971) 6, 2-9.
- Bichon van IJsselmonde, C.J.A., *Een nieuwe tijd, dezelfde taak. Open brief aan Prof. Dr. J.R. Slotemaker de Bruïne, naar aanleiding van diens politieke rede 'Nieuwe tijd en nieuwe taak'* (Rotterdam 1918) 6-7.
- Borstlap, H. en Klop, C., *De groei naar het CDA. Momenten en impressies uit dertien bewogen jaren* (Franeker 1980).
- Bos, Anne, Jong, Ron de en Loots, Jasper, *Een sprong in het duister. De overgang van het absolute meerderheidsstelsel naar het stelsel van evenredige vertegenwoordiging in 1918* (Den Haag 2005) 61-95.
- Brinkel, Th.B.F.M., Bruijn, J. de en Postma, A (red.), *Het kabinet Mackay. Opstellen over de eerste christelijke coalitie (1888-1891)* (Baarn 1990).
- Brinkel, Th.B.F.M., 'De Haagse lente', in: Th.B.F.M. Brinkel, J. de Bruijn en A. Postma (red.), *Het kabinet Mackay*, 42-59.
- Brouwer, Jan Willem en Merriënboer, Johan van, *Van buitengaats naar Binnenhof* (Den Haag 2001) 119 e.v.
- Brouwer, Jan Willem en Heiden, Peter van der (red.), *Het kabinet Drees IV en het kabinet Beel II. Het einde van de rooms-rode coalitie* (Den Haag 2004) 1-56, aldaar 22.
- Brouwer, Jan Willem en Ramakers, Jan, (red.), *Het kabinet-De Quay 1959-1963. Regeren zonder rood* (Amsterdam 2007) 13-44, aldaar 28-30.
- Bruijn, J. de, 'Philippus Jacobus Hoedemaker. Een biografische schets', in: G. Abma en J. de Bruijn (red.), *Hoedemaker herdacht* (Baarn 1989) 11-31.
- Bruijn, J. de, 'Jhr.mr. A.F. de Savornin Lohman en het kabinet-Mackay', in: Th.B.F.M. Brinkel, J. de Bruijn en A. Postma (red.), *Het kabinet Mackay* (Baarn 1990) 90-128.
- Bruijn, J. de, 'Politiek en charisma', in: J. de Bruijn en H.J. Langeveld (red.), *Colijn*, 129-154.
- Bruijn, J. de en Langeveld H.J. (red.), *Colijn. Bouwstenen voor een biografie* (Kampen 1994).
- Bruggen, J. van, 'De Christelijk-Historische Unie vóór 1946', in: Van Dulst (red.), *Herinneringen aan de Unie*, 49-58.
- Bruyn, L.P.J. de, Foppen, J.W. en Hoogerwerf, A. (red.), *De Nederlandse kiezer '72* (Alphen aan den Rijn 1973).
- Calmeyer, M.R.H., *Herinneringen. Memoires van een christen, militair en politicus*. Ingeleid en bewerkt door J. Hoffenaar (Den Haag 1997).
- Christen-zijn in de Nederlandse samenleving*, Documenten NHK, 441-468.
- Compendium voor politiek en samenleving in Nederland* (Alphen aan den Rijn 1986-2005).
- De Nederlandse kiezer. Een onderzoek naar zijn gedragingen en opvattingen* ('s Gravenhage 1956).
- Dam, A. van, 'De Unie in de grote steden. Mede dankzij de vrouwen', in: Van Dulst (red.), *Herinneringen aan de Unie*, 67-69.
- Donner, A.M., 'De opkomst van het ambt van minister-president', in: *Voor de eenheid van beleid* (Den Haag 1987) 33.
- Derksen, W. en van der Sande, M.L. (red.), *De burgemeester. Van magistraat tot modern bestuurder* (Deventer 1984).

- Derksen, W. en van der Sande, M.L., 'Van magistraat tot modaal bestuurder', in: idem (red.), *De burgemeester*, 213-262.
- Dijksman, Daan en Jansen van Galen, John, '75 Jaar CHU. Potverdriëdubbeltjes! Waar bleef de gezapigheid', *Haagse Post* 30 juli 1983.
- Dulst, A.J. van (red.), *Herinneringen aan de Unie waarin we ons thuis voelden. Christelijk-Historische Karakteristieken* (Den Haag 1980).
- Dulst, A.J. van, 'De (Hervormde) Kerk in het midden', in: Van Dulst (red.), *Herinneringen aan de Unie*, 38-39.
- Dulst, A.J. van, 'Lohman en zijnen', in: Van Dulst (red.), *Herinneringen aan de Unie*, 27.
- Dunk, H.W. von der (red.), *In de schaduw van de depressie. De NSB en de verkiezingen in de jaren dertig* (Alphen aan den Rijn 1982).
- Elderenbosch, P.A., 'Herinnering en verwachting', in: Van Dulst (red.), *Herinneringen aan de Unie*, 11-17.
- 'Enige beschouwingen over de huidige plaats der Christelijk-Historische Unie', *Christelijk Historisch Tijdschrift* 3 (1958) 3.
- Enk, Pierre van, *De aftocht van de ARP* (Kampen 1986).
- Eijnatten, Joris van, Lieburg, Fred van, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum 2006).
- Faas, Henry, *God, Nederland en de franje* (Utrecht/Antwerpen 1967).
- Fasseur, Cees, *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas* (Amersfoort 2001).
- Franken, Hans, *De invloed van het CHU-gedachtegoed op het CDA*. Ongepubliceerde rede (2005).
- Geer, D.J. de, *Herinneringen* ('s-Gravenhage 1959).
- Gerretson, C., *Tilanus contra de Christelijk-Historische Unie. Democratische beginselpartij of autoritaire leiderspartij?* (Utrecht 1950).
- Geuze, M.A., 'Om kijken over de schouder', in: Van Dulst (red.), *Herinneringen aan de Unie*, 92-95.
- Gualthérie van Weezel, Hans, *Rechts door het midden* (Den Haag 1994).
- Haan, Ido de en Te Velde, Henk, 'Vormen van politiek. Veranderingen van de openbaarheid in Nederland, 1848-1900', *BMGN* III (1996) 167-200.
- Haitjema, Th.J., *Een getuigenis. Waarom wij Christelijk-Historisch zijn en blijven* (Den Haag 1958).
- Haitjema, Th.J., 'Het eigene van de CHU', in: *50 jaar CHU, 1908 – 9 juli – 1958. Gedenkschrift gouden jubileum Christelijk-Historische Unie* (Apeldoorn 1958) 62.
- Harinck, George, Kuiper, Roel en Bak, Peter (red.), *De Anti-Revolutionaire Partij 1829-1980* (Hilversum 2001).
- Harinck, George, 'Als een schelm weggejaagd? De Antirevolutionaire Partij en de verkiezingen van 1905', in: Kuiper en Schutte (red.), *Het kabinet-Kuiper*, 270-301.
- Have, Wichert ten, *De Nederlandse Unie. Aanpassing, vernieuwing en confrontatie in bezettingstijd 1940-1941* (Amsterdam 1999).
- Hoedemaker, Ph.J., *De roeping der gereformeerden in de hervormde kerk* (Amsterdam 1888).
- Hoedemaker, Ph.J., *De kerk en het moderne staatsrecht*. Geciteerd in: A.J. Verbrugh, *Politieke richtlijnen*.

- Holsteyn, J.J.M. van, *Het woord is aan de kiezer. Een beschouwing over verkiezingen en stemgedrag aan de hand van open vragen* (Leiden 1994).
- Holthoorn, F.L. van (red.), *De Nederlandse samenleving sinds 1815* (Assen/Maastricht 1985).
- Hooven, Marcel ten, en Wit, Theo de, *Ongewenste goden. Over de publieke rol van religie* (Amsterdam 2006).
- Hulst, Johan van, *Gerretson dichterbij* (Amsterdam 1985).
- Janssen, H., 'De anti-revolutionaire partij en de toekomst', in: *Schrift en historie. Gedenkboek bij het vijftig-jarig bestaan der georganiseerde anti-revolutionaire partij 1878-1928* (Kampen 1928).
- Jong, J.J. de, *Overheid en onderdaan* (Wageningen 1956).
- Jong, Ron de, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887* (Hilversum 1999).
- Jong, Ron de, 'Van diversiteit naar eenvormigheid. Verkiezingscampagnes onder het absolute meerderheidsstelsel en het stelsel van evenredige vertegenwoordiging 1909-1925', in: A. Bos e.a., *Een sprong in het duister*, 61-95.
- Jong, Ron de, *Electorale cultuur en politieke oriëntatie. Verkiezingen in Gelderland 1888-1940* (Hilversum 2005).
- Jong, Ron de, 'Een eeuw strijd om de kiezer', *Openbaar Bestuur* 16 (2006) 11, 13-16.
- Jonge, A.B.L. de, 'Laatste CHJO-voorzitter over CH-jongeren in 1946-1947', in: Van Dulst (red.), *Herinneringen aan de Unie*, 81-84.
- Keizer, Madelon de, *De gijzelaars van Sint Michielsgestel. Een eliteberaad in oorlogstijd* (z.p. 1979).
- Kennedy, James C., *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 1995).
- Kessel, Alexander van, 'Ruggen recht, heren!' *Hoe de Nederlandse christen-democraten het tegenover hun Duitse geestverwanten aflegden in het debat over het profiel van de Europese Volkspartij* (Hilversum 2003).
- Kessel, Alexander van, 'Van brede basis naar centrumrechts. Verkiezingen, formatie en samenstelling van het kabinet-De Quay', in: J.W. Brouwer, en J. Ramakers, (red.), *Het kabinet-De Quay. 1959-1963*, 13-44.
- Klaassen, W.J.M., 'Voor u persoonlijk.' *Brieven van minister van Buitenlandse Zaken jhr. A.C.D. de Graeff aan gezant J.P. graaf van Limburg Stirum (1933-1937)* ('s-Gravenhage 1986).
- Klink, Ab, e.a. (red.), *Nooit in het veilige midden. 60 Jaar CD-Jongerenwerk* (Franeker 1988).
- Knippenberg, Hans, *De religieuze kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden* (Assen/Maastricht 1992).
- Koch, Jeroen, *Abraham Kuyper. Een biografie* (Amsterdam 2006).
- Koetsveld, C.E. van, 'De Christelijk-Historische Unie', in: *Onze politieke partijen. Beschreven door hare eigen vertegenwoordigers* (Baarn 1918).
- Koole, Ruud, 'Twee gezichten van de vrijheidsliefde. Progressieve en conservatieve liberalen in de eerste helft van de twintigste eeuw', in: G. Voerman, e.a., *De vrijzinnig-democratische traditie*, 45.
- Koole, R.A., *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990* (Utrecht 1992).

- Kooij, P., 'Stad en platteland', in: Van Holthoorn (red.), *De Nederlandse samenleving sinds 1815*, 93-115.
- Kramer, Flip, 'De "rituele census" van 1925', *TvG* 119 (2006) 218-230.
- Kroeger, Pieter Gerrit, en Stam, Jaap, *De rogge staat er dun bij. Macht en verval van het CDA 1974-1998* (Amsterdam 1998).
- Krouwel, A., 'De gedaantewisseling van politieke partijen. Een theoretisch ontwikkelingsmodel', *Jaarboek DNPP 2003* (Groningen 2004) 138-172.
- Kuiper, D.Th. en G.J. Schutte (red.), *Het kabinet-Kuiper 1901-1905* (Zoetermeer 2001).
- Kuiper, R., *Zelfbeeld en wereldbeeld. Antirevolutionairen en het buitenland* (Kampen 1992).
- Kuiper, R., *Herenmuiterij. Vernieuwing en sociaal conflict in de antirevolutionaire beweging 1871-1894* (Leiden 1994).
- Kuiper, R., 'Tot een voorbeeld zult gij blijven.' *Mr. G. Groen van Prinsterer (1801-1876)* (Amsterdam 2001).
- Kuiper, A., *Ons Program* (Amsterdam 1892, 3^e druk).
- Kuipers, G. e.a. (red.), *Kiezen in 1967. Eindverslag van het Nationaal Verkiezingsonderzoek 1967* (Amsterdam 1977) 2 dln.
- Laan, S. van der, 'Vroeg begonnen... CHJG-werk in de 30-er jaren', in: Van Dulst (red.), *Herinneringen aan de Unie*, 62-63.
- Langeveld, Herman, *Dit leven van krachtig handelen. Hendrikus Colijn 1869-1944. Deel I 1869-1933* (Meppel 1998).
- Langeveld, H., *Schipper naast God. Hendrikus Colijn 1869-1944. Deel II 1933-1944* (Amersfoort 2004).
- Lichtenauer, W.F., 'De Unie in de grote steden', in: Van Dulst (red.), *Herinneringen aan de unie* (Den Haag 1980) 64.
- Lipschits, Isaac, *De protestants-christelijke stroming tot 1940* (Deventer 1977).
- Loor, H.D. de, *Kerk in de samenleving. Een analyse van het spreken der Nederlandse Hervormde kerk sedert 1945* (Baarn 1970).
- Loots, Jasper, *Voor het volk, van het volk. Van districtenstelsel naar evenredige vertegenwoordiging* (Amsterdam 2004).
- Mackay, D., *Tweede Kamer-Verkiezing Ede* (Ede 1909).
- Mackay-Katz, C.F., 'De christelijk-historische vrouwen', in: Pothuis-Smit (red.), *Wat deden de vrouwen met haar kiesrecht?*, 105-155.
- Meijering, Eginhard, *Het Nederlandse christendom in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2007).
- Merriënboer, Johan van en Pekelder, Jacco, 'Brede basis in een noodwoning. Verkiezingen, formatie en samenstelling van het kabinet-Drees IV', in: Brouwer en Van der Heiden (red.), *Het kabinet Drees IV en het kabinet Beel II*, 1-56.
- Merriënboer, Johan van, Bootsma, Peter en Griensven, Peter van, *Van Agt biografie. Tour de force* (Amsterdam 2008).
- Napel, H.M.T.D. ten, *'Een eigen weg'. De totstandkoming van het CDA (1952-1980)* (Kampen 1992).
- Nationale Conventie, *Hart voor de publieke zaak* (Den Haag 2006).
- Niftrik, G.C. van, 'Een cultuurpatroon?', *Christelijk Historisch Tijdschrift* 1 (1955-1956) 3, 78.
- Niftrik, G.C. van, 'Om het beginsel', in: Th.L. Haitjema, *Een getuigenis* (Den Haag 1958).

Niftrik, G.C. van, 'Christelijk en Historisch', in: *50 jaar CHU. 1908 – 9 juli – 1958* (Apeldoorn 1958).

Onze politieke partijen. Beschreven door hare eigen vertegenwoordigers (Baarn 1918).

Osch, Henk van, *Jonkheer D.J. de Geer. De teloorgang van een minister-president* (Den Haag 2007).

Oud, Pieter J., *Honderd jaren. Hoofdzaken der Nederlandsche staatkundige geschiedenis* (Assen 1946).

Oud, P.J., *Het jongste verleden. Parlementaire geschiedenis van Nederland I* (Assen 1968).

Pollema, Rommert, 'Wij wensen te blijven onszelf', in: Th.L. Haitjema, *Een getuigenis* (Den Haag 1958).

Pothuis-Smit, C. (red.), *Wat deden de vrouwen met haar kiesrecht? Het algemeen vrouwenkiesrecht in de praktijk 1919-1940* (Arnhem 1946).

Puchinger, G., *Tilanus vertelde mij zijn leven* (Kampen 1966).

Raad van State, *Jaarverslag 2007* (Den Haag 2008).

Raak, Ronald van, *In naam van het volmaakte. Conservatisme in Nederland in de negentiende eeuw van Gerrit Jan Mulder tot Jan Heemskerk Azn.* (Amsterdam 2000).

Romein, Jan en Annie, *Op het breukvlak van twee eeuwen. De westerse wereld rond 1900* (Amsterdam 1976).

Rooy, Piet de, 'Een zoekende tijd. De ongemakkelijke democratie, 1913-1949', in: Remieg Aerts e.a., *Land van kleine gebaren, 179-262.*

Rooy, Piet de, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Amsterdam 2002).

Salomons, Annie, *Herinneringen aan schrijvers die ik persoonlijk gekend heb* (Den Haag 1968).

Savornin Lohman, A.F. de, 'De nieuwe koers. Rede ter opening van de Algemene Vergadering der CHU 3 mei 1918', *Jaarboekje C.H.U. 1919*, 33-49.

Savornin Lohman, A.F. de, *Bijdragen tot de geschiedenis der Christelijk-Historisch Unie. Leiding en splitsing der Antirevolutionaire partij* (Den Haag 1932) 2 dln.

Savornin Lohmanstichting, De, *Enige beschouwingen over de huidige plaats der Christelijk-Historische Unie* (Den Haag 1957-1958).

Schie, Patrick van (red.), *Tussen polarisatie en paars. De 100-jarige verhouding tussen liberalen en socialisten in Nederland* (Kampen 1995).

Schie, P.G.C. van, *Vrijheidsstreven in verdrukking. Liberale partijpolitiek in Nederland 1901-1940* (Amsterdam 2005).

Schie, P.G.C. van en Voerman, Gerrit, *Zestig jaar vvd* (Amsterdam 2008).

Schmal, J.J.R., *Christelijk-Historisch en Anti-Revolutionair* ('s-Gravenhage 1939).

Schokking, J., *Het voornamelijk punt van verschil tusschen antirevolutionairen en christelijk-historischen* ('s-Gravenhage 1938).

Schokking, J.C., *De vrouw in de Nederlandse politiek. Een inleidend onderzoek* (Assen 1958).

Spanning, Hans van, *De Christelijk-Historische Unie (1909-1980). Enige hoofdlijnen uit haar geschiedenis* (z.p. 1988) 2 dln.

Spanning, H. van, 'Van Vrij-Antirevolutionairen naar Christelijk-Historische Unie', in: George Harinck e.a. (red.), *De Anti-Revolutionaire Partij 1829-1980*, 113-123.

- Spanning, H. van, 'De Vriendenkring AR/CH' *Christelijk Historisch Tijdschrift* 25 (1980) 168-188.
- Spanning, H. van, *In dienst van de theocratie. Korte geschiedenis van de Protestantse Unie en de Centrumgespreksgroep in de CHU* (Zoetermeer 1994).
- Stellingwerf, A., 'Herinneringen van een 80-jarige Fries', in: Van Dulst (red.), *Herinneringen aan de Unie*.
- Stevens, R.J.J., 'Een (buiten)parlementaire lobby. Het Nationaal Comité Handhaving Rijkseenheid 1946-1950', *Politieke Opstellen* 15-16 (1995-1996) 113-135.
- Suttorp, L.C., *Jhr.Mr. Alexander Frederik de Savornin Lohman 1837-1924. Zijn leven en werken* ('s-Gravenhage 1948).
- Suttorp, L.C. en Bronsveld, Dr. A.W., *Zijn visie op een halve eeuw* (Assen 1966).
- Taal, G., *Liberalen en radicalen in Nederland, 1872-1901* (Den Haag 1980).
- Tegelaar, J., 'Het CHpartijtype. Minder uniek dan we wel eens dachten', in: Van Dulst (red.), *Herinneringen aan de Unie*, 22-23.
- Tilanus, A.D.W., 'Twaalf CH-karakteristieken', in: Van Dulst (red.), *Herinneringen aan de Unie*, 12-14.
- Udink, B.J., *Tekst en uitleg. Over sturen en gestuurd worden, ervaringen in politiek en bedrijf* (Baarn 1986).
- Veen, Theo, *De Staten-Generaal vertegenwoordigen het gehele Nederlandse volk* (Nijmegen 1993).
- Velde, Hella van de, *Vrouwen van de partij. De integratie van vrouwen in politieke partijen in Nederland, 1919-1990* (Leiden 1994).
- Velde, Henk te, *Gemeenschapszin en plichtsbesef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918* (Den Haag 1992).
- Velde, H. te, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam 2002).
- Velde, H. te, 'Politieke cultuurverenigingen en sociabiliteit', *De Negentiende Eeuw*, 2004, 193-205.
- Velde, H. te, 'Het wij-gevoel van een morele gemeenschap. Een politiek-culturele benadering van partijgeschiedenis', *Jaarboek DNPP 2004* (Groningen 2005) 106-123.
- Velde, H. te, 'Leiderschap in de vvd en het primaat van het electoraat', in: Patrick van Schie en Gerrit Voerman, *Zestig jaar vvd*.
- Veldhuijzen, G., *Wat bezielde die vrouwen? Vijfenvestig jaar Centrale van CH-vrouwen* (De Meern 1979).
- Verbrugh, A.J., *Politieke richtlijnen en de politieke partijen in Nederland III. De christelijke partijen: ARP, CHU, GPV* (Rotterdam 1963).
- Verkade, W., *Overzicht der Staatkundige Denkbeelden van J.R. Thorbecke* (Arnhem 1935).
- Verschuier, O.W.A. baron van, 'Niet aarzelend over de drempel. Hoe we met elkaar omgingen', in: Van Dulst (red.), *Herinneringen aan de Unie*, 119-121.
- Voerman, Gerrit, e.a., *De vrijzinnig-democratische traditie* (Amsterdam 1991).
- Voerman, G., 'Om de vrijzinnig-democratische erfenis. De verhouding tussen liberalen en socialisten in de jaren 1945-1952', in: P.G.C. van Schie (red.), *Tussen polarisatie en paars*.

- Voerman, G., 'De ledentallen van politieke partijen, 1945-1995', *Jaarboek DNPP 1995* (Groningen 1996) 192-206.
- Voerman, G., 'De stand van de geschiedschrijving van de Nederlandse politieke partijen', *BMGN* 120 (2005) 226-270.
- Voerman, G., 'Een unie, niet een partij. Over het wij-gevoel van de Christelijk-Historische Unie', *Jaarboek DNPP 2005* (Groningen 2007) 206-219.
- Vossen, Koen, *Vrij vissen in het Vondelpark. Kleine politieke partijen in Nederland 1918-1940* (Amsterdam 2003).
- Welp, P., 'De jongerenorganisaties van de Nederlandse politieke partijen', *Jaarboek DNPP 1998* (Groningen 1999) 199-230.
- Wieten, Jan, *Dagblad en Doorbraak. De Nederlander en De Nieuwe Nederlander* (Kampen 1986).
- Woelderink, B., 'Uit de geschiedenis van de CHU in de jaren 1940-1945', *Christelijk Historisch Tijdschrift*, 138-152.
- Wttewaall van Stoetwegen, C.W.I., *De freule vertelt* (Baarn 1973).
- Wttewaall van Stoetwegen, C.W.I., 'Rol en betekenis van de CH-vrouwen', in: Van Dulst (red.), *Herinneringen aan de Unie*, 85-88.
- Zuthem, Johan van, 'Heelen en halven'. *Orthodox-protestantse voormannen en het 'politiek' antipapisme in de periode 1872-1925* (Hilversum 2001).
- Zwart, R.S., 'Gods wil in Nederland'. *Christelijke ideologieën en de vorming van het CDA (1880-1980)* (Kampen 1996).
- Zwart, Rutger, 'Gerretson contra Tilanus. Oppositie in de CHU (1948-1952)', *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2001*, 44-45.
- Zijlstra, Jelle, 'Het neoliberalisme: Voorgeschiedenis, wezen en kritiek', *De Werkgever*, nr. 239 (Den Haag 1951) 134-137.
- Zijlstra, J., *Per slot van rekening. Memoires* (Amsterdam/Antwerpen 1993).

Kranten en tijdschriften

De Christelijk-Historische Nederlander
Haagse Post
Koningin en Vaderland
De Nederlander
De Tijd
Het Vaderland
De Volkskrant
Vrouwengeluiden

Lijst van afkortingen

AB	Archief H.J.K. Beernink
ACHJO	Archief CHJO
ACHU	Archief CHU 1942-1980
ADG	Archief jhr. D.J. de Geer
AGD	Archief Gemeente Delft
AK	Archief C. Frida Katz
AKD	Archief Kiesvereniging Delft
AKI	Archief H. Kikkert
ASL	Archief jhr. A.F. de Savornin Lohman
AT	Archief H.W. Tilanus
AVC	Archief Christelijk-Historische Vrouwencentrale
BMGN	<i>Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden</i>
CHT	<i>Christelijk Historisch Tijdschrift</i>
CSH	Collectie J.R. Snoeck Henkemans
DNPP	Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen
NA	Nationaal Archief
TVG	<i>Tijdschrift voor Geschiedenis</i>

Register van personen

- Aalberse, P.J.M. 276
Aantjes, Willem 60, 64, 66, 68, 71, 72,
310, 312, 313
Aartsen, Jan van 28
Abelsma, K.A. 241
Agt, Dries (A.A.M.) van 68, 312, 320
Algra, Hendrik 62
Ali, Hirsi 83
Amerongen, Martin van 318
Amstel-Löben Sels, J.C. van 191
Andriessen, F.H.J.J. 313
Ankersmit, Frank 100
- Baarda, Joeke (J.) 11, 32, 47, 48, 67, 72, 86,
95 e.v., 327
Bakker, Jouke (J.) 86, 151, 171, 210
Balkenende, Jan Peter 31, 94
Bank, J. 222
Banning, W. 209, 210, 213, 216
Barents, J. 204, 212, 217
Barth, Karl 39, 73, 321
Beatrix, kroonprinses 271
Beel, J.M. 252
Beelaerts van Blokland, jhr. Frans (F.) 50,
156
Beelaerts van Blokland, jhr. Gerard (G.J.T.)
65, III
Beelaerts van Blokland, jhr. Pieter (P.A.C.)
11, 42, 51, 52, 72, 89, 101, 313
Beerekamp, J.W. 276, 342
Beernink, Henk (H.K.J.) 27, 33, 47, 55, 72,
91, 95, 96, 239, 242, 252, 254, 255, 265,
273, 277, 279, 281, 292, 293, 304, 314, 334
Bekkers, W.M. 281
Bennekom, Jan van 75
- Bentinck van Schoonheeten, R.F.C. baron
van 130
Berg, Joop van den 318
Berghuis, Wiert 66
Bichon van IJsselmonde, C.J.A. 132 e.v.,
147, 148, 151
Biesheuvel, Barend 62, 66, 80, 96, 97
Bilderdijk, Willem 68
Blankestijn, C. 342
Bleumink, Eric 10, 11, 42, 47, 48, 67, 72,
96, 97, 281, 289, 302, 342
Boeijen, H. van 156, 190
Boers, J. 71, 238, 260, 262
Boersma, F. 292
Bogerman, Johan 46
Bolkestein, Frits 31, 37, 54, 344
Bomans, Godfried 243, 318
Boo, A.M. de 293
Bos, C.A. 342
Bos, Wouter 31
Bosscher, D.F.J. 11
Braak, Bert van 85
Brave, C. den 232
Bremen, Jan 56
Broek, W.F.C. van den 189
Brongers, B. 232
Bronsveld, A.W. III, 112, 117, 120, 135
Bruinooge, Piet 27
Brummelkamp, A. 114
Buddingh, B. 268
Bukman, Piet 72, 80, 104
Burger, Jaap 85, 98
Buskes, Jan 96
Buytendijk, S.H. 112
Bylandt, Frederik (W.K.F.P.) graaf van 50

Register van personen

- Calmeyer, Michael (M.R.H.) 33, 94, 167, 266, 267, 288
Carlos, prins 275
Casembroot, Guus de 93
Citers, jhr. S. van 130
Clercq-van Lennep, A. de 192
Cliteur, Paul 83
Coenemans, Pierre 57
Colijn, Hendrik 55, 59 e.v., 86, 142, 156, 169, 170, 195, 202, 222
Cornelissen, Igor 31
Costa, Isaïc da 68
- Deetman, Wim (W.J.) 11, 30, 31, 49, 50, 55, 69, 97, 98, 101, 103
Dekker, Sybilla 29
Diepenhorst, Isaïc (I.A.) 44, 66
Diepenhorst, Pieter Arie 80
Dijk, Cees (C.P.) van 57, 98, 103
Dijkman, Stef 34, 35
Donner, A.M. 30, 54, 66
Donner, Piet Hein 29, 30, 54, 76, 83, 84
Doornbos, J.W.U. 193
Dorland, H. van 132
Drees, W. 33
Dulst, A.J. van 49, 55, 240, 251, 267, 311
- Einthoven, L. 200, 203, 210
Elderenbosch, P.A. 268, 278, 281, 303
Evenhuis-van Essen, Hansje 103
Eversdijk, Huib 26 e.v., 32, 57, 74 e.v., 84, 85, 93, 103
Eyck van Heslinga, H. van 118
- Faas, Henry 26, 47, 48, 56, 91
Fortuyn, Pim 99
Franken, Hans (H.) 11, 28, 43, 53, 54, 74, 87, 92, 97, 98
- Gaay Fortman, W.F. de 28
Geer van Oudegein, jhr. L.E. de 311, 342
Geer, jhr. Dirk Jan (D.J.) de 10, 36, 49, 59 e.v., 74, 123, 125, 131, 134, 138, 140, 142, 146, 153, 156, 161, 167 e.v., 173, 190, 199, 202, 207, 208, 250, 251
Gelder, Johan (J.W.) van 9, 71, 238, 251, 267, 272, 275, 278, 280, 281, 340
Gerbrandy, Pieter (P.S.) 61, 62, 228
Gerretson, B.J. 137, 143
- Gerretson, F.C. (Carel) 44 e.v., 85, 162, 227, 229 e.v.
Gerritsen, Gerrit 103
Geuze, M.A. 14
Gijselaar, jhr. N.C. de 165
Goslinga, Hans 28, 29
Gossaert, Geerten 45
Goudzwaard, F. 261
Graaff, F.A. de 217, 220
Graaff-Nauta, D.IJ.W. de 247
Graeff, jhr. Andries (A.C.D.) de 49, 50, 156
Gravemeyer, K.H.E. 209, 216
Groen van Prinsterer, G. 107 e.v., 147, 233
Groenewegen, H.J. 238
Groote Haar-Foeken, H.S. 172
Grooten-van Boven, T. 308
Gualthérie van Weezel, Hans (J.S.L.) 33, 37, 56, 57, 70, 90, 92, 103
Gybland Oosterhoff, H.H.A. van 162, 166, 167
- Haar jr, J. ter 204
Haars, E.A. 250, 291, 294
Habsburg, Otto von 69
Haersma Buma, Sybrand van 28, 62, 68, 70, 72, 99
Haitjema, T.J. 26
Hans, D. 177
Harinck, George 48, 51, 55
Hatta, M. 226
Hazeu, J. 225
Heemskerk, Th. van 325
Heldring, Jérôme 93
Helsdingen, W.H. van 217
Heuvel, Chris van den 80
Hoedemaker, P.J. 27, 39, 52, 72 e.v., 112, 118, 216, 254
Hoeven, A. van der 162
Hoeven, Maria van der 79
Holsteyn, J.J.M. van 340
Hoogenhuyze, A.G.H. van 133
Hordijk, Marianne 29
Houten, S. van 165
Huijsen, J. (Coos) 47, 95, 280, 281, 284, 291 e.v., 302, 304
Hulst, Johan (J.W.) van 25, 33, 45 e.v., 59 e.v., 66, 97, 289, 301, 302
- Idenburg, A.W.F. 60, 325
Idenburg, P.J. 209, 220

Register van personen

- Idsinga, Johan Willem van 64, 85, 145, 148, 329
 Irene, prinses 275
 Janssen van Raaij, J.L. van 302, 304, 310, 314
 Johannes xxiii, paus 281
 Jong, M.C. de 213, 217, 220
 Jong, Piet de 77, 78
 Jouwsma, P. 207
 Juliana, koningin 241
- Kaland, Ad (A.J.) 32, 47, 57, 102, 281
 Kalt, J. 231
 Kamp, Henk 29
 Kan, J.B. 160
 Katz, Frida (C.F.) 88, 90, 171, 172, 190 e.v., 248
 Kennedy, James 278
 Kernkamp, Willem 46
 Kersten, G.H. 164
 Kessel, A. van 11
 Keuchenius, L.W.C. 113
 Kieft, Johan van de 46
 Kikkert, Hendrik (H.) 46, 85 e.v., 231, 293
 Kinneging, Andreas 37, 89, 101 e.v.
 Kleffens, E.N. van 46
 Klinkenberg, A. 182
 Klinkers, Leo 100
 Kluitenberg, G.A. 246
 Koetsveld, C.E. van 135, 136, 145, 330
 Kok, D.P. 224, 242, 244, 298
 Kok, Gommert de 76
 Kok, Wim 30
 Kolff, G. 210
 Koning, A.B.J. de 268
 Koning, Jan de 80
 Kool, F. 288
 Koole, R. 15
 Korthals Altes, Frits 38
 Koster, C. 224
 Kraaijeveld, F.A. 245
 Kraemer, H. 209, 210, 212, 213
 Krijger, J.M. 161, 185, 187, 203, 216, 220
 Kroes, Neelie 53, 80, 92
 Krol, L. 254, 268
 Krol, Tj. 204
 Kromsigt, P.J. 164
 Kruisinga, Roelof (R.J.H.) 11, 42, 56, 69, 89, 97, 103, 289, 290, 292, 293, 296, 303, 310 e.v.
- Kruyt, J.W. 159
 Kuijk, Jan 46
 Kuyper, A. 15, 25, 40, 48, 49, 55, 60, 62 e.v., 76, 89, 107, 110 e.v., 120, 132, 142, 178, 268, 325
- Laan, Klaas ter 59
 Laar, A.R. van de 159
 Leijenhorst, G. van 291, 307, 342
 Lems-Valkenburg, J. 187
 Lichtenauer, Franz 46, 340
 Liefinck, Pieter 54, 200, 210, 213, 217, 219
 Lier, H. 232
 Limburg Stirum, O.J.H. graaf van 137, 138
 Linthorst Homan, J. 200, 202
 Loots, Jasper 55
 Lubbers, Ruud 32, 35
 Lunshof, H.A. 229, 231
- Maarseveen, J.H. van. 44
 Mackay, Æ. baron 112, 117, 132
 Mackay, D. baron 130, 132, 135
 Mandersloot, W. 182 e.v.
 Marchant, H.P. 71, 173
 Maastricht, Cor (C.J.) van 85, 86, 252
 Mateman, Wim (W.A.) 50, 69, 70, 90 e.v.
 Mei, Durk (D.F.) van der 34, 35, 39, 67, 87, 88, 93, 96, 247
 Mellema, J.T. 280, 289, 302, 311
 Mierlo, Hans van 30
 Molleman, Henk 318
 Mook, H.J. van 226, 227, 229
 Muller, P.J. 120, 135
 Mussert, A. 195
- Nahuisen, P.J. 153
 Niftrik, G.C. van 25, 47, 49, 78, 94, 123, 239, 272 e.v., 279, 284, 321
- Oldenbarnevelt, Johan van 46
 Oostlander, Arie 37, 54, 56, 68, 69, 93, 103, 104
 Oranje, Willem van 124
 Osch, Henk van 21
 Oud, Pieter (P.J.) 33, 79, 49, 81
- Pallandt van Waardenburg en Neerijnen, I.Th. baronesse van 192
 Patijn, C.L. 211, 220
 Pechtold, Alexander 29

Register van personen

- Philipse, Herman 83
Ploeg, Jan van de 95
Pol, A. 275
Pollema, Rommert (R.) 62, 97, 231, 254,
255 (zie ook bijlage)
Poort, Jac. 238
Pous, J.W. de 239
Pronk, Jan 40
- Quarles van Ufford, jhr. C.G.C. 210, 211,
217
Quay, J.E. de 200, 203, 210, 212, 252
- Reijers, J. 222, 230, 266
Reus, W.F. de 285, 288
Rhijn, Aart van 54, 199, 217, 220, 224, 225
Richter, J. 285, 291
Riel, Harm van 92
Roëll, jhr. W. 166
Romein, Jan 64
Romme, C.P.M. 13, 14, 33, 251, 268, 271,
339
Roolvink, Bauke 78, 80
Rooy, P. de 16
Rouvoet, André 31
Rozemond, S. 209, 217, 220
Rudolph, J.W. 130, 131
Ruijs de Beerenbrouck, Ch.J.M. 155, 173
Rüter, N.C. de 291, 293, 294
Rutgers, Jacqueline 88
Rutgers, V.H. 135, 156
Rutte, Mark 92
- Sandberg, jhr. C.G.S. 162
Savornin Lohman, jhr. Alexander (A.F.) de
15, 32, 48, 49, 53, 55, 63 e.v., 73, 74, 89,
107, 110, 112, 114 e.v., 121, 128, 129, 135,
136, 139, 141, 146, 147, 155, 161 e.v., 171,
178, 261, 268
Savornin Lohman, jhr. Bonne (B. Ch.) de
71, 151, 154, 168, 177, 203, 212, 218, 220,
332
Schaaf, Ype 96
Schakel, Maarten 80
Schermerhorn, W. 210, 212
Schimmelpenninck, jhr. G.J.A. 130, 131,
135, 151, 329
Schmal, Jan 46, 94, 178, 215, 218 e.v., 229,
254
Schmidt, Annie M.G. 243
- Schokking, J. 118, 123, 129, 142, 145, 156,
160, 162, 164, 167, 168, 171, 173, 189, 190,
248
Scholten, Jan Nico 34, 35
Scholten, P. 211, 220
Scholten, Willem (W.) 50, 94, 247, 276,
290, 293, 297, 302, 313
Scholten, Ynso (Y.) 47, 66, 71, 281, 291,
305, 311
Schouten, D. 285, 342
Schouten, Jan 33, 55, 59, 227
Schurer, Fedde 67
Schuring, H.A. 283, 342
Selm, Cor van 55
Sinderen, H.P. van 233
Slotemaker de Bruïne, Jan Rudolph (J.R.)
86, 124, 153, 156, 159, 163, 165 e.v., 171,
190, 202, 203, 250
Smit, F.R.H. 10
Smits, Ries 30, 31, 40, 70, 71, 95, 97
Snaijer, Leo (L.) de 44, 68, 90, 91, 95, 285
Sniijders, G.J. 182, 223 e.v., 242
Snoeck Henkemans, Reinhardt (J.R.) 86,
149, 152 e.v., 156, 158, 161, 163, 165 e.v.,
172, 188 e.v.
Soekarno 226
Spanning, Hans van 10, 20, 97, 142, 222,
223, 291, 339
Steenkamp, Piet 57, 304, 310, 312, 314
Stellwag, Th. 183 e.v., 187
Stikker, D.U. 79 e.v.
Swaan, G. 239
- Tak van Poortvliet, J.P.R. 65, 113, 114
Talma, Syb (A.S.) 64, 153
Telders, Benjamin 80
Thatcher, Margaret 90
Thorbecke, Johan Rudolf 80, 81, 173
Tilanus, Arnold (A.D.W.) 13, 30, 32, 47, 72,
94, 125, 263, 276, 277, 279, 281, 283, 284,
291, 302, 311
Tilanus, Hendrik (H.W.) 13 e.v., 30, 32-34,
42, 43, 46 e.v., 55, 50, 71, 81, 94, 100, 148,
149, 167 e.v., 172, 173, 178, 183, 186, 190,
191, 194, 195, 199 e.v., 211 e.v., 227 e.v.,
238, 242, 243, 248 e.v., 254, 255, 261, 266,
268, 270, 276, 341
Tjeenk Willink, Herman 100, 101
Tolman, T. 247
Toxopeus, E.H. 79

Register van personen

- Troelstra, P.J. 18, 142
Tydeman, M. 144
- Udink, Berend-Jan (B.J.) 18, 80, 94, 265,
289 e.v., 297, 311, 317, 318
Uyl, Joop den 55, 98, 313
- Valeton, J.J.Ph. 112
Valkenburg, H. 183
Veen, Chris van (Ch.) 41, 42, 52, 70, 80,
87, 293
Veerman, Cees 25 e.v., 76 e.v.
Vegte, H. van der 132
Velde, H. te 11, 16, 35, 36, 43, 50, 51, 102
Velzen, Wim van 27, 57, 104
Verbaas, E. 76
Verdonk, Rita 101, 327
Verkouteren, Herman 85, 120, 121, 152
Verkuyl, Johannes 67
Vermaas, Rob 95, 98, 284
Verschuer, Otto (O.W.A.) baron van 9,
13, 72, 89, 103, 302, 307, 308, 310 e.v.
Visser, H. 11
Visser, Johannes (J.A.) de 55, 165, 166, 168,
173, 177, 178, 185, 250
Visser, J.Th. de 57, 117, 120, 129, 133 e.v.,
151, 156, 165
Voerman, Gerrit 11, 39
Voogd, A. de 183
Vos van Steenwijk, Willem Lodewijk
baron de 30, 55, 162
Vredenburg, W.C.A. baron van 122, 161
Vries, Bert 34, 35
Vries, F. de 161, 165, 166
Vries, Jan de 45
Vroegop, Th.E. 71, 240, 262
- Wagenaar, G.H. 118
Walsum, Gerard (G.E.) van 54, 166, 200,
202 e.v., 211 e.v., 217, 219
Wattel, A. 11
Weber, Max 102
Weitkamp, J. 151
Welter, Charles 46
Wetering, Frederik (F.H.) van de 46, 230,
231, 254
Wiersma, Maarten 76
Wieten, Jan 20
Wijck, B.H.C.K. van der 65
Wijnstra, J.M. 182
- Wilbrink de Jonge, M. 207
Wilders, Geert 38, 82, 83, 101
Wilhelmina, koningin 60, 207, 208, 212,
229
Willem I, koning 208
Willem III, koning 228
Witteveen, Johan 78
Wodehouse, P.G. 92
Woelderink, B. 335
Wttewaal van Stoetwegen, jkvr. C.W.I. 14,
33, 46, 54, 79, 89 e.v., 125, 222, 223, 231,
240, 248, 249, 281, 289, 290, 311, 317, 342
- Zalm, Gerrit 29
Zeeuw, D. de 310, 311
Zetten, L.A. van 184
Zijlstra, Jelle 55, 62, 66
Zijlstra, Rinse 80
Zoutewelle, A. 296
Zwaan, J. de 210
Zwart, Rutger 67, 223

Bijlage

Stichting Het Christelijk-Historisch Genootschap

De Stichting Het Christelijk-Historisch Genootschap is opgericht in december 1959. Zij is de opvolgster van Stichting De Christelijk Historische Unie, die op 4 augustus 1945 in Leeuwarden tot stand kwam. Initiatiefnemer van de Stichting Het Christelijk-Historisch Genootschap – hier verder aangeduid als het Genootschap – was mr. Rommert Pollema, tevens de eerste bestuurder van de in 1945 opgerichte stichting. Hij was Eerste Kamerlid van 1928 tot 1965 en nam binnen de CHU een vooraanstaande en invloedrijke positie in. Aan de wieg van het Genootschap – waarvan Pollema tevens de eerste voorzitter was – stonden naast hem de medesenatoren ir. M.A. Geuze en mr. G. Vixseboxse. Het doel van beide stichtingen was en is de verbreiding in woord en geschrift van de ‘Christelijk-Historische beginselen’. Tijdens het bestaan van eerstgenoemde stichting werd onder meer het veertiendaags contactblad *De Christelijk-Historische Nederlander* – dat in april 1946 uitkwam als opvolger van *Land en Volk*, waarvan Pollema hoofdredacteur was – mede gefinancierd.

Pollema werd geboren in 1890 te Nijland in de gemeente Wymbritseradeel. Hij studeerde aan de Vrije Universiteit (VU) in Amsterdam. Hij was de eerste hervormde student aan de VU. In 1914 promoveerde hij aan deze universiteit. Zijn loopbaan begon hij als griffier bij achtereenvolgens het kantongerecht te Bergum en te Bolsward. Vanaf 1924 was hij advocaat en procureur te Leeuwarden. Friesland is hij altijd trouw gebleven en hij zette zich volop voor zijn provincie in. Zo was hij in 1919 oprichter en vervolgens lange tijd voorzitter van de Friese Waterschapsbond. Op de Christelijke Hogere Burgerschool van Leeuwarden en Heerenveen was hij drie decennia leraar staatswetenschappen. Van 1923 tot 1928 was hij lid van de Friese Provinciale Staten.

In juni 1928 trad Pollema toe tot de Eerste Kamer. Hij was toen het jongste lid. Pollema bleef lid van de senaat tot zijn overlijden op 9 februari 1965. Gedurende de laatste jaren van zijn Kamerlidmaatschap was hij het enig overgebleven lid van voor de Tweede Wereldoorlog. In de Eerste Kamer was hij woordvoerder op het

terrein van financiën. Voorts hield hij zich bezig met buitenlandse zaken, justitie, waterstaat en sociale zaken. Pollema heeft altijd het adagium ‘Heel het Volk’, zoals Ph.J. Hoedemaker het kenmerkend uitdrukte, als uitgangspunt voor ogen gehouden. Hij beschouwde een Kamerlid niet als ‘groepsafgevaardigde’, maar als vertegenwoordiger van het volk in zijn geheel.

Pollema heeft vooral veel voor de christelijk-historische pers betekend. De doelstelling van de beide stichtingen heeft hij op volhardende wijze inhoud gegeven. Hij deed reeds ervaring op in 1924 als hoofdredacteur van *De Banier*, het weekblad voor christelijk-historischen in Friesland. Ook was hij aan het begin van de jaren dertig redacteur van het CHU-dagblad *De Nederlander*. Na de oorlog heeft hij zich als redacteur onverdroten ingezet voor het weekblad *De Christelijk-Historische Nederlander*. Dat het weekblad in stand bleef, kan beslist aan hem worden toegeschreven.

Pollema was een man die pal stond voor de vrijheid van meningsuiting. Na de Duitse bezetting van Nederland in mei 1940 – met de grote verwarring in de eigen gelederen – sprak hij eind augustus 1940 met oud-premier H. Colijn in Leeuwarden circa 13.000 christelijk-historischen en antirevolutionairen toe. Zich sterk bewust van het demonische gevaar van het nationaalsocialisme, zette hij helder uiteen hoe de houding van ons volk diende te zijn. Hij wees erop waar de kracht kon worden gevonden, gedachtig aan ‘Wij slaan het oog, tot u omhoog’, een lied uit Valerius’ *Gedenck-clanck*. Hierna werd hij prompt gearresteerd door de bezetter.

Na de bevrijding zette Pollema zich meteen in voor de wederopbouw van de CHU. Hij was de oprichter van de Unie in Friesland en maakte zich ook sterk voor haar nationale terugkeer. Hij zag de Unie als een breed opgezette evangelische basisbeweging, die vanuit het diepere beginsel allen in het volk zou aanspreken. Hierbij meende hij dat een ander fundament en een andere vorm dan de Unie niet mogelijk zou zijn.

Pollema was een markante man binnen de gelederen van de CHU. Hij was geen partijman. Zijn inzet voor de Unie verdient bewondering, ook al omdat hij op jeugdige leeftijd reeds in 1919 door een ongeluk aan zijn beide handen werd gehandicapt. Dankzij de inzet van zijn vrouw Th. A. Pollema-Tromp kon hij zijn werk verrichten. Na zijn dood werd zij bestuurder van het Genootschap, tot haar overlijden in 1976.

Gedurende zijn bestaan heeft het Genootschap getracht zijn doelstelling inhoud te geven (voorzitters waren na mr R. Pollema: ir. M.A. Geuze, J.E. van Boeijen en heden ten dage jhr.dr. P.A.C. Beelaerts van Blokland). Zo werd vanaf de jaren zestig van de vorige eeuw de Stichting Uniepers – waarin de christelijk-historische periodieken *Koningin en Vaderland*, de christelijk-historische *Nederlander*, het ledencontactblad *Binding* en het *C.H.-Weekblad* werden gebundeld – financieel gesteund tot het jaar van opheffing in 1981. Voorts werd bijvoorbeeld bijgedragen aan de dissertatie uit 1988 van H. van Spanning over de geschiedenis van de CHU. In deze lijn lag het voor de hand dat het Genootschap bij de honderdjarige herdenking van de oprichting van de CHU de uitgave van het boek *Geschiedenis*

van de Christelijk-Historische Unie, 1908-1980 van Marcel ten Hooven en Ron de Jong ondersteunde. Het leek het Genootschap toepasselijk om daarbij ook aandacht te schenken aan zijn initiatiefnemer en eerste voorzitter, R. Pollema.

Stichting A.F. de Savornin Lohman

De Stichting werd opgericht op 11 januari 1982, op initiatief van het bestuur van de Stichting Unie-Werkfonds. De stichting stelt zich – tot behoud van de christelijk-historische beginselen – ten doel:

- a. de reformatorische inbreng in het christendemocratisch denken te behartigen en wel in een opbouwende ontmoeting met het rooms-katholieke denken binnen de christendemocratie;
- b. in het voetspoor van G. Groen van Prinsterer en jhr.mr. A.F. de Savornin Lohman door christelijk-historische staatslieden en theologen ontwikkelde beginselen over de staatsinrichting te bewaren en naar de geest van de tijd te vertalen en over te dragen.

Ter verwezenlijking van deze doelstellingen worden openbare bijeenkomsten belegd en activiteiten ondersteund die in de lijn van de doelstellingen liggen. Te denken valt aan symposia en publicaties, zoals onder meer de biografie van J.R. Slotemaker de Bruïne van de hand van C.A. Groenewold. Jaarlijks vinden er ook zogeheten ‘Predikantenbijeenkomsten’ plaats, met een inleiding gevolgd door discussie. Zo hield in oktober 2005 de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap mevr. mr.drs. M.J.A. van der Hoeven een inleiding over ‘De vrijheid van onderwijs en artikel 23 van de Grondwet’. Andere inleiders waren onder anderen dr. C.P. Veerman, minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, over ‘Rentmeesterschap vanuit het nieuwe regeerakkoord’ en mr. J.P.H. Donner, minister van Justitie, over ‘Scheiding tussen Staat en Kerk’.

Naast deze activiteiten kent de Stichting in principe om de drie jaar de ‘Lohmanprijs’ toe. De toekenning geschiedt voor geschriften die betrekking hebben op christelijk denken over staatsrechtelijke en politieke onderwerpen in Nederland na de reformatie. De prijsuitreiking vindt plaats op de Vrije Universiteit. De prijs werd voor de eerste keer in 1987 uitgereikt aan dr. L.C. Suttrop. De daaropvolgende prijswinnaars waren dr. W. Aalders (1990), dr. J.W. Sap (1994), prof.dr. C.G. de Kruijff (1996) en dr. G.J. Buijs (2002). In 2007 is de prijs voor de zesde maal uitgereikt en wel aan dr. Stefan Paas vanwege zijn boek *Vrede stichten. Politieke meditatie*s.

In 2008 is besloten de Stichting op te heffen en daarbij zorg te dragen dat bepaalde activiteiten zoals de predikantenbijeenkomst en de toekenning van de jhr.mr. A.F. de Savornin Lohmanprijs voortgang vinden.

Het Dagelijks Bestuur bestaat uit: jhr.dr. P.A.C. Beelaerts van Blokland, voorzitter; J. ten Hoopen, secretaris; R.C. Robbertsen, penningmeester; en J.A. de Boe.

Mr. H.K.J. Beernink-Stichting

De Mr. H.K.J. Beernink-Stichting is opgericht op 10 oktober 1980. Zij heeft tot doel het behoud van de christelijk-historische gedachtegoed in en buiten het CDA. De stichting is het resultaat van een besluit van de Kamerkring Dordrecht waarvan Beernink (1910-1979) tot aan zijn ministerschap in 1967 vele jaren voorzitter is geweest. De Stichting houdt jaarlijks een reunie met een politiek karakter voor Unieleden en betrokken christendemocraten.

Het Dagelijks Bestuur bestaat uit: L. de Snaijer, voorzitter; W.A. Mateman, vicevoorzitter; mw. P.H.F. Beernink, secretaris-penningmeester.

Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen

Het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) is onderdeel van de Rijksuniversiteit Groningen. Het Centrum verzamelt documentatiemateriaal van Nederlandse politieke partijen (brochures, boeken, programma's, statuten, reglementen, jaarverslagen, affiches en dergelijke) en over deze partijen (zoals journalistieke en wetenschappelijke beschouwingen). Al dit materiaal is toegankelijk via de catalogus, die op de website van het DNPP te vinden is (www.dnpp.nl). Op de site is ook veel (historische) informatie over de Nederlandse partijen opgenomen, zoals overzichten van ledentallen en partijvoorzitters. Ook staan er veel verkiezingsaffiches op en de volledige verkiezings- en beginselprogramma's.

Daarnaast faciliteert het DNPP ook historisch en politicologisch onderzoek naar de Nederlandse politieke partijen. De resultaten van veel van dit onderzoek worden gepubliceerd in een reeks, die het DNPP samen met Uitgeverij Boom heeft opgezet. Als eerste deel in deze serie verscheen in januari 2008 *Zestig jaar VVD*. Daarna kwam in oktober van dat jaar *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie, 1908-1980* uit. Voor de komende jaren staan onder meer nog een bundel over het CDA, GroenLinks en de ChristenUnie op stapel.

Ubbo Emmius Fonds

De Rijksuniversiteit Groningen wil haar taak als hoogwaardig kennis- en opleidingsinstituut verder uitbouwen. Daarbij hoort een intensieve samenwerking met anderen. Als een van de eerste universiteiten in Nederland is de RUG daarom begonnen met professionele fondswerwing en relatiebeheer. In 1998 werd het Ubbo

Emmius Fonds opgericht, genoemd naar de eerste rector magnificus van de RUG. Via het fonds zoekt de universiteit financiële steun en kritische inbreng van het bedrijfsleven, instellingen en oud-studenten.

Het Ubbo Emmius Fonds verricht fondswerving voor bijzondere projecten, initiatieven en kenniscentra van de universiteit, en voor speciale leerstoelen, onderwijs- en onderzoeksbeurzen en prijzen. In dit kader past ook fondswerving door het fonds voor het project geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie van het Documentatiecentrum Politieke Partijen in Nederland.

Voor meer informatie: www.rug.nl/uef